

HOLLAND

nummer 2
42ste jaargang * 2010

Historisch Tijdschrift

Inhoud

42ste jaargang nr. 2, 2010

ARTIKELEN

MAARTEN GUBBELS

Boeren, bezit en bodemproblemen. Verklaringsmodellen voor de transitie van de Hollandse economie in de late middeleeuwen 65

ADRI P. VAN VLIET

De visserij van 'het arme seedorp van der Heij'. De teloorgang van een bedrijfstak in de 17de eeuw 85

DANIELLE VAN DEN HEUVEL EN ELISE VAN NEDERVEEN MEERKERK

Huishoudens, werk en consumptieveranderingen in vroegmodern Holland. Het voorbeeld van de koffie- en theeverkopers in 18de-eeuws Leiden 102

REVIEWARTIKEL

WOUT TROOST

Nieuwe vergezichten op het Rampjaar 1672 125

METAMORFOSE

ARJAN NOBEL

Holland in Arnhem 131

HOLLANDS SPOOR

TESSA VOS

Gedroomd papier 136

BOEKBESPREKINGEN

142

OVER DE AUTEURS

160

Boeren, bezit en bodemproblemen

Verklaringsmodellen voor de transitie van de Hollandse economie in de late middeleeuwen*

In dit artikel wordt een analyse gegeven van belangrijke interpretaties aangaande de economische transitie van Holland gedurende de late middeleeuwen, circa 1350-1600, de periode dat de basis voor de gouden eeuw werd gelegd, in het licht van het Brenner-debat. Dit debat over economische transformatie in middeleeuws en vroegmodern Europa inspireerde een aantal Nederlandse historici om deze voor Holland cruciale periode opnieuw te bestuderen vanuit verschillende theoretische invalshoeken. Hier worden uiteenlopende modellen besproken en kritisch geëvalueerd. Uiteindelijk zal blijken dat het economisch-historische onderzoekswerk voor Holland – en andere Nederlandse gewesten – nog lang niet voltooid is, maar dat er belangrijke en inspirerende benaderingen voor vervolgonderzoek zijn ontwikkeld.

Inleiding

De economische geschiedenis van Holland, volgens Karl Marx ‘de kapitalistische modelnatie van de 17de eeuw’,¹ heeft in het verleden op aanzienlijke historiografische interesse kunnen rekenen. Het gewest was binnen de Republiek der Verenigde Nederlanden immers dominant op allerlei gebieden; politiek, maar toch zeker ook economisch. Niet geheel verrassend heeft een aanzienlijk deel van het onderzoek zich gericht op de gouden eeuw en dan veelal op steden en handel, de pijlers waar de Republiek op rustte. Deze preoccupatie met de paradepaardjes van de gouden eeuw leidde ertoe dat de middeleeuwse periode, zeker op economisch gebied, een ondergeschoven kindje is gebleven.² Daarnaast heeft de landbouw als economische sector ook niet de aandacht gekregen die hij verdient.³ De Hollandse middeleeuwen, zeker voor circa 1350, zijn op het eerste gezicht ook niet het meest interessante onderwerp van studie. Van de gebieden die later de Republiek zouden vormen, was Gelre in de 13de en 14de eeuw de meest toonaangevende landsheerlijkheid, ook op economisch gebied. Er is wel eens provocerend opgemerkt dat dit gewest al participeerde in de internationale politiek ‘toen men in het westen nog moest trachten de voeten droog te houden op een dam in de Amstel’.⁴ Toch is het de moeite waard de economische geschiedenis van Holland te bestuderen.

Het unieke karakter van Hollands economische ontwikkeling is al vaak benadrukt. In de inmiddels klassieke visie van Jan de Vries speelde de transformatie van de Hollandse – al spreekt hij over ‘the northern Netherlands’, i.e. de zeegewesten – landbouw tussen 1580 en

* De auteur bedankt prof. dr. B.J.P. van Bavel en V. Wissink MA voor hun hulp bij de totstandkoming van dit artikel.

1 K. Marx, *Het kapitaal. Een kritische beschouwing over de economie. I. Het productieproces van het kapitaal*, I. Lipschits (ed.) (9de druk; Haarlem 1977) 586.

2 P. Hoppenbrouwers, ‘Dutch rural economy and society in the later medieval period (c. 1000-1500): an historiographical survey’ in: E. Thoen en L. van Molle (red.), *Rural history in the North Sea area. An overview of recent research, Middle Ages-twentieth century CORN publication series I* (Turnhout 2006) 249-283, aldaar 287.

3 J. de Vries en A.M. van der Woude, *The first modern economy: success, failure and perseverance of the Dutch economy 1500-1815* (Cambridge etc. 1997) 195.

4 Mr. H.W. Bloemers, geciteerd in: O. Moorman van Kappen, ‘Enige overdenkingen bij “de Gouden Eeuw van Gelre”’, *Numaga* 50 (2003) 96-113, aldaar 108-109.

Afb. 1 De molendriegang bij Leidschendam waarmee vanaf de 17de eeuw de Driemanspolder werd drooggemalen. Sinds de late middeleeuwen investeerden Hollanders grote bedragen in waterbeheersing. Foto: C. Groesbeek.

1670 een cruciale rol in het commerciële en industriële succesverhaal van de Republiek.⁵ De landbouw ontwikkelde zich tot een sector die in toenemende mate werd gedomineerd door grote en kapitaalintensieve boerenbedrijven, geëxploiteerd door pachters, die voor de markt produceerden. Verregaande specialisatie vond plaats, met name in de veeteelt, zuivelproductie, tuinbouw en de teelt van *cash crops* voor de nijverheid. Deze producten voorzagen in de vraag van de snel groeiende steden, die ook op grote schaal graan importeerden van buiten het gewest, en dienden als exportproducten.⁶ De landbouw was dan ook een aantrekkelijke investeringsmogelijkheid voor vermogende stedelingen. Grootschalige droogmakerijen maakten daarnaast verdere expansie van het landbouwareaal mogelijk en droegen bij aan het unieke karakter van de Hollandse agrarische revolutie (afb. 1).⁷

Vóór de opkomst van de grote boerenbedrijven werd, volgens de klassieke interpretatie, de Hollandse landbouw gedomineerd door kleine boeren die hun grond veelal in bezit hadden en – zeker in de 15de eeuw – deels produceerden voor de stedelijke markten. De productie van deze boerenbedrijfsjes was echter niet in hoge mate gespecialiseerd; (arbeidsin-

5 J. de Vries, *The Dutch rural economy in the golden age, 1500-1700* (Londen en New Haven 1974) 119-120 e.v.

6 *Ibidem*, 214.

7 *Ibidem*, 192-196. Cf. R.C. Allen, *The British industrial revolution in global perspective. New approaches to economic and social history* (Cambridge etc. 2009) 61-62.

tensieve) veeteelt of zuivelproductie werd gecombineerd met niet-agrarische bezigheden als vissen, turfsteken en andere activiteiten die het familie-inkomen aan konden vullen.⁸ Een uitzonderlijke omstandigheid was hierbij dat de boeren relatief vrij waren. Een van de onderscheidende omstandigheden in Holland was immers dat het domeinstelsel en de feodale adel nauwelijks tot ontwikkeling waren gekomen in de middeleeuwen. Een groot deel van het gewest was namelijk relatief laat (vanaf de 11de eeuw) gekolonialiseerd en ontgonnen en de adel had in dit proces geen grote rol gespeeld.⁹ Het was vanuit deze basis dat de Hollandse plattelandseconomie zich langzaam ontplooidde als relatief commercieel en marktgeoriënteerd. Toch ging de aandacht van historici aanvankelijk meer uit naar de periode na 1580.

In 1991 constateerde J.L. van Zanden echter terecht dat de processen die speelden tussen 1350 en 1600, de periode waarin de basis zou zijn gelegd voor economische opmars van Holland, nog onvoldoende waren verklaard; er was sprake van een *missing link* schreef hij.¹⁰ Hoewel de auteur zelf een interessante theorie te berde bracht, kreeg de aandacht voor deze periode in de jaren negentig van de vorige eeuw een verdere impuls door een debat dat gevoerd was in het tijdschrift *Past & present*: het zogenaamde Brenner-debat.

In 1976 prikkelde Robert Brenner de historische gemeenschap met een artikel waarin hij beweerde dat bestaande interpretaties van economische veranderingen op de lange termijn, die plaats hadden gedurende de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd, geen van allen overeind bleven in een comparatieve benadering.¹¹ De algemene Europese trend van economische en demografische expansie in de 12de en 13de eeuw, gevolgd door een tijd van ernstige crises in de 14de en een langzaam herstel in de 15de, had volgens Brenner in verschillende gebieden uiteenlopende gevolgen. Hij vergeleek de economische ontwikkelingen van met name Engeland en Frankrijk en zag 'the structures of class relations' als de bepalende factor, de zogenaamde *prime mover*, voor het al dan niet tot stand komen van agrarisch kapitalisme in de 16de en 17de eeuw.¹² Daar was het hem namelijk om te doen: het vanuit middeleeuwse ontwikkelingen, met een neo-marxistische bril, verklaren van de agrarische en de daaropvolgende industriële revolutie in vroegmodern Engeland. Zijn essay, provocatief en meeslepend geschreven, lokte felle reacties uit van historici die andere variabelen, namelijk commercialisering en met name de relatie tussen bevolking en beschikbare bestaansmiddelen, als doorslaggevend zagen voor de economische transitie.¹³ Met de bundeling van de belangrijkste bijdragen werd het Brenner-debat stilzwijgend afgesloten.¹⁴ Nadien bleven de verworven inzichten historici inspireren, maar de theorie van Brenner zelf werd niet vaak meer serieus onder handen genomen.¹⁵ In Nederland echter inspireerde juist

8 De Vries, *Dutch rural economy*, 64-73.

9 *Ibidem*, 24-41.

10 J.L. van Zanden, *Arbeid tijdens het handelskapitalisme. Opkomst en neergang van de Hollandse economie 1350-1850* (Bergen 1991) 32.

11 R. Brenner, 'Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe' in: T.H. Aston en C.H.E. Philpin (red.), *The Brenner debate. Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe Past and present publications* (Cambridge etc. 1985) 10-63, aldaar 18-24 en passim.

12 *Ibidem*, 11.

13 R.H. Hilton, 'Introduction' in: T.H. Aston en C.H.E. Philpin (red.), *The Brenner debate. Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe Past and present publications* (Cambridge etc. 1985) 1-9, aldaar 1-2.

14 T.H. Aston en C.H.E. Philpin (red.), *The Brenner debate. Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe Past and present publications* (Cambridge etc. 1985).

15 P. Hoppenbrouwers en J.L. van Zanden, 'Introduction. The Brenner debate and its historiographical fate' in: idem (red.), *Peasants into farmers? The transformation of rural economy and society in the low Countries (Middle Ages-19th century) in light of the Bren-*

Brenner een groep economisch historici tot nader onderzoek. Dit is opvallend, daar de Republiek, toch een uitzonderlijk voorbeeld van landbouwkapitalisme en een agrarische revolutie, bijna geheel ontbrak in het debat.¹⁶

In deze bijdrage wordt aandacht besteed aan de nieuwe impuls die de economische geschiedschrijving over het gewest Holland heeft gekregen in de tijd na het Brenner-debat. Dit debat focuste sterk op de middeleeuwse periode en de landbouw als economische kernsector. Juist de gebieden die voor Holland nog onvoldoende onderzocht waren, werden hier aan de orde gesteld. Tot op heden is hierover nog geen overzichtsartikel verschenen, terwijl er wel waardevolle inzichten zijn ontwikkeld die verder onderzoek kunnen inspireren.¹⁷ We zullen zien dat verschillende Nederlandse historici, en Brenner zelf, zich op deze thema's zijn gaan richten, mede om de *missing link* van Van Zanden verder in te vullen en te verklaren. Er zijn verschillende theorieën ontwikkeld die trachten het tijdvak van transitie van de Hollandse landbouw tot agrarisch kapitalisme te lokaliseren en de *prime mover* eruit te lichten. Klassieke kenmerken van de Hollandse plattelandseconomie – onder meer de afwezigheid van feodalisme, boerengrondbezit, specialisatie en investeringen in de landbouw – werden opnieuw beoordeeld en gewogen als mogelijke factoren achter de transformatie. Hierbij moet worden opgemerkt dat niet elke historicus zich alleen op het gewest Holland richtte; sommige modellen gaan uit van de zeegewesten of de hele (Noordelijke) Nederlanden. Hier wordt alleen aandacht besteed aan de theorievorming aangaande het gewest Holland.

Net als bij het debat in *Past & present* hebben de betrokken historici hun interpretatie gegeven vanuit verschillende theoretische invalshoeken. Deze zijn te herleiden tot drie grote 'supermodellen', gebaseerd op het gedachtegoed van respectievelijk Adam Smith, Thomas Malthus en Karl Marx (afb. 2). In de volgende paragraaf zal een korte uiteenzetting worden gegeven van de kern van het Brenner-debat, waarbij ook – weliswaar in sterk versimpelde vorm – aandacht zal worden besteed aan de grote modellen van Malthus en Marx. Daarna zullen we ons richten op de economische transitie van Holland in de late middeleeuwen, circa 1350-1600. Achtereenvolgens worden modellen behandeld die respectievelijk focussen op (1) investeringen, waarbij ik enige aandacht besteed aan het supermodel van Smith, (2) sociale bezitsrelaties, (3) sociale bezitsstructuren in combinatie met een (semi-)exogene schok en (4) een duurzame bezitsstructuur in combinatie met institutionele, geografische en sociale factoren, waarbij ter vergelijking ook een uitstapje naar de Duitse gebieden ten oosten van de Elbe zal worden gemaakt. Tenslotte zal er aandacht worden besteed aan modelvorming op basis van regionale, in plaats van gewestelijke, basis.

Zonder klassenstrijd geen vooruitgang

Toen Brenner in 1976 zijn artikel schreef, was het neo-malthusiaanse verklaringsmodel toonaangevend.¹⁸ Dit cyclische model, '[an] ecosystem, with a built-in mechanism of self

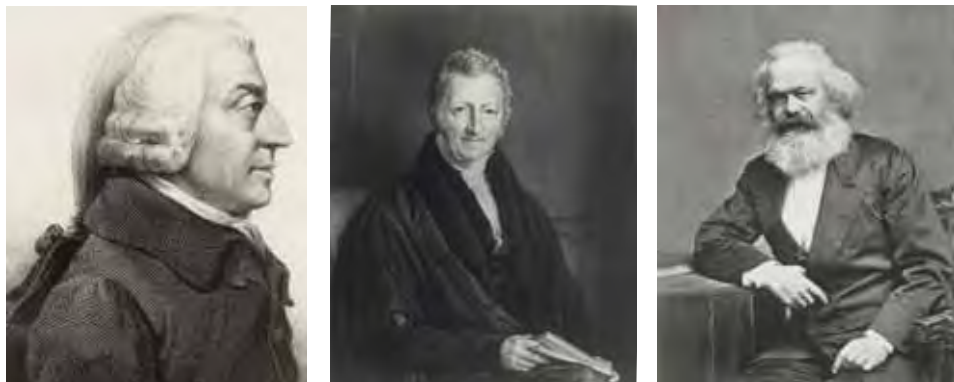
ner debate CORN publication series IV (Turnhout 2001) 13-18, aldaar 15-16; J. Hatcher en M. Baily, *Modelling the Middle Ages. The history & theory of England's economic development* (Oxford etc. 2001) 2-3.

¹⁶ B.J.P. van Bavel, 'Land, lease and agriculture: the transition of rural economy in the Dutch river area from the fourteenth to the sixteenth century', *Past & present* 172 (2001) 3-43, aldaar 4-5.

¹⁷ Dit artikel is een bewerking van een eerder geschreven essay en focust sterk op een aantal kernpublicaties. Het is niet de bedoeling van de auteur om een volledig overzicht te geven van de historiografie aangaande de transitie van de Hollandse economie in de late middeleeuwen.

¹⁸ Brenner, 'Agrarian class structure', 13-14.

Afb. 2 Adam Smith (1723-1790), Tomas Malthus (1766-1834) en Karl Marx (1818-1883).

correction',¹⁹ gaat uit van de premisse, gebaseerd op David Ricardo's wet van de afnemende meeropbrengsten, dat de voedselproductie in middeleeuws Europa de groeisnelheid van de bevolking niet kon bijhouden, mede omdat, volgens neo-malthusianen, de middeleeuwse landbouw nauwelijks technologische innovatie kende.²⁰ Uiteindelijk moest dit tot een crisis leiden. Dus, in navolging van Malthus, stelt men dat de bevolkingsgroei op een bepaald moment een plafond bereikte en hongersnoden en epidemieën (en geboortebeperving) zorgden voor een daling van de populatie. Deze crises resulteerden in een neergaande seculiere trend met lage voedselprijzen en relatief hoge reële lonen. Op het eerste gezicht lijkt deze theorie de algemene Europese ontwikkeling in de middeleeuwen goed te verklaren: de demografische expansie van drie eeuwen bereikte haar plafond in de 14de eeuw en de meeropbrengsten van het beschikbare land namen, bij een steeds groter wordende bevolkingsdruk, af terwijl de voedselprijzen stegen in combinatie met dalende reële lonen. Uiteindelijk leidden depressies in de landbouw, hongersnoden en dramatische pestepidemieën tot decimering van de bevolking. Wat neo-malthusianen als de Engelse autoriteit M.M. Postan echter minder overtuigend konden verklaren, was het langzame herstel van de Europese bevolking gedurende de late 14de en de 15de eeuw, waarbij veelal pas in de 16de eeuw het niveau van vóór de grote crises werd bereikt. Volgens Malthus immers zou de bevolking veel sneller groeien in een klimaat van lage voedselprijzen en hoge reële lonen. Critici merkten nog wel meer op: het model was statisch, pessimistisch, deterministisch en uiteindelijk ook in tegenspraak met lokale *case studies* die in toenemende mate gepubliceerd werden.

Uiteindelijk was het Brenner, een neo-marxist, die korte metten maakte met het oude paradigma. Sinds Marx benaderen diens ideologische opvolgers de historische ontwikkeling vanuit een andere invalshoek: sociale relaties en dan met name klassenstrijd zijn de drijvende kracht.²¹ Hoewel er niet één eenduidige marxistische theorie van de crisis van de 14de eeuw bestaat, wordt algemeen aangenomen dat er in de late 13de en vroege 14de eeuw naast

19 E. Le Roy Ladurie, 'A reply to Robert Brenner' in: T.H. Aston en C.H.E. Philpin (red.), *The Brenner debate. Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe Past and present publications* (Cambridge etc. 1985) 101-106, aldaar 102.

20 Hatcher en Baily, *Modelling the Middle Ages*, 21-65.

21 *Ibidem*, 66-120.

de demografische en economische crises zich een crisis van het feodalisme voltrok. Historische vooruitgang kan, aldus Marx, immers alleen worden geboekt door een klassenconflict. Het ging hier niet zozeer om de economische en demografische problemen – economische cycli komen en gaan – maar om het vastlopen van de relaties tussen boeren en heren. In het feodale systeem, zo luidt de klassieke neo-marxistische interpretatie, buitte de oppermachtige adel zijn onderhorige boeren uit en pikte in toenemende mate het economisch surplus dat zij produceerden in. Uiteindelijk mondde deze spanningen uit in een dubbele crisis: de algemene crisis van de 14de eeuw, die vooral de boeren keihard raakte, en een ineenstorting van het feodalisme.

Brenner ging een paar stapjes verder en zwengelde het debat binnen marxistische kringen en daarbuiten flink aan.²² De welbekende algemene trend had op Engeland (agrarisch kapitalisme), Frankrijk (kleinschalig grondbezit door boeren en economische stagnatie) en Oost-Europa (*Gutsherrschaft*, hernieuwd lijfeigenschap voor de boeren) op de lange termijn verschillende uitwerkingen. De basis hiervoor lag in de crises van de 14de eeuw. Toen waren namelijk de sociale bezitsrelaties gherdefinieerd, maar, aldus Brenner, niet door economische of demografische veranderingen, maar juist door klassenstrijd. Terwijl in Frankrijk de greep van de adel op de boeren relatief zwak was en zij ook na de algemene crises hun grond konden behouden – al roomde de staat in toenemende mate hun productieve surplus af – en de Oost-Europese adel, door de crisis geconfronteerd met een tekort aan arbeid, zijn domeinen vergrootte en de aanwezige boerenbevolking tot lijfeigenen reduceerde, nam de Engelse ontwikkeling een andere weg. De lokale adel, militant, politiek machtig en relatief eensgezind, reageerde op de demografische en economische ellende van de 14de eeuw door zijn boeren zware heerlijke lasten op te leggen – de zogenaamde heerlijke reactie – en wist daarnaast in toenemende mate de hand te leggen op het land van de boeren. Uiteindelijk leidde een periode van klassenstrijd, getekend door boerenopstanden, tot de ineenstorting van het feodalisme en bleken na het optrekken van de stofwolken de sociale bezitsverhoudingen definitief veranderd te zijn: de heren bezaten het land en de boeren waren vrije pachters. Beide partijen waren nu veroordeeld tot de vrije markt: het was in beider voordeel de optimale condities te bereiken voor maximale agrarische opbrengsten, want de edelen konden de boeren geen zware heerlijke lasten meer opleggen, terwijl de landbouwers, die steeds meer specialiseerden, de markt nodig hadden voor essentiële bestaansmiddelen die ze nu niet meer zelf produceerden. Brenner werkt dit laatste punt overigens niet bevredigend uit. Hier was de basis voor een kapitalistische landbouwsector, getypeerd door commercieel marktgedrag, gelegd en zij bood de opstap naar de agrarische en industriële revoluties in 17de- en 18de-eeuws Engeland. De klassenstrijd had een balans tot stand gebracht tussen sociale bezitsrelaties (*social property relations*) en de verdeling van het agrarisch surplus (*surplus extraction relation*). Deze bepaalde – samen met de houding van de overheid – de richting van de ontwikkelingen die volgden op economische en demografische veranderingen.

Zoals blijkt uit bovenstaande uiteenzetting, is Brenners theorie groots en meeslepend, maar ook op een aantal punten nogal vaag. Dit was ook één van de drie terreinen waarop hij bekritiseerd werd. Zo springt hij bijvoorbeeld in de Engelse situatie in een keer van de heer-

22 Brenner, 'Agrarian class structure', passim; idem, 'The agrarian roots of European capitalism' in: T.H. Aston en C.H.E. Philpin (red.), *The Brenner debate. Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe* Past and present publications (Cambridge etc. 1985) 213-327, passim.

lijke reactie, circa 1350-1380, naar de late 15de eeuw, toen lijfeigenschap goeddeels verdwenen was. In de tussentijd zou de adel, geconfronteerd met een daling van de beschikbare arbeid en daardoor afnemende inkomsten, niet sterk genoeg zijn geweest om de feodale structuur te behouden, terwijl de boeren succesvol waren in hun verzet. De machtsbalans was dus verschoven, maar een bevredigende verklaring wordt hiervoor niet gegeven.²³ Niet alleen mist de theorie op meerdere punten een scherpe uitleg, zij is ook regelmatig in tegenspraak met de historische situatie. Brenner baseerde zijn model voornamelijk op literatuur, maar lokale studies vertellen volgens verschillende experts soms een ander verhaal.²⁴ Tenslotte struikelden sommige collega's over de ideologische lading van zijn theorie. G. Bois, een neo-marxistische mediëvist, stelt op basis van Brenners eerste artikel:

Brenner's thought is, in fact, arranged around one single principle: theoretical generalization always precedes direct examination of historical source material. The starting-point is the fundamental principle of historical materialism: the driving role of class struggle. And he sets out to verify it through decreasing abstraction, by comparing it with the available empirical data. This is characteristic of a system of closed thought, where ideology triumphs over scientific rationalism.²⁵

Brenner toonde echter wél duidelijk aan dat een neo-malthusiaanse benadering als verklaaringsmodel voor de economische transitie in middeleeuwen en vroegmodern Europa tekort schiet.²⁶ Hij inspireerde historici verder te denken dan het heersende paradigma, al wordt zijn theorie zelden nog toegepast.

Met als uitzondering dus in het geval van Holland. In het debat kwam dit gewest er wat bekaaid vanaf.²⁷ Brenner stelt dat de economische structuur van de Noordelijke Nederlanden – in casu Holland – al in de middeleeuwen gekenmerkt werd door de afwezigheid van sterk ontwikkeld feodalisme. Daarnaast was de landbouw in belangrijke mate gericht op veeteelt en zuivelproductie waardoor er al vroeg voor de markt moest worden geproduceerd om te overleven. Dit legde de basis voor economische groei van de 16de en 17de eeuw, toen kleine boeren van hun land werden gedreven en specialistische grootschalige boerenbedrijven de landbouw overnamen. Zo ontliep Holland – net als Engeland – de malthusiaanse crisis van de 17de eeuw. Deze summier uitzetting, gebaseerd op een handvol Engelstalige literatuur – met name het werk van De Vries – was, in combinatie met Brenners algemene model, het uitgangspunt voor een groep Nederlandse historici.

Individen en investeringen: de boeren kunnen het zelf wel

Volgens J. Hatcher en M. Baily bieden (neo-)marxistische theorieën, meer dan de andere supermodellen, die gebaseerd zijn op onpersoonlijke economische processen of onafwendbare demografische patronen, de ruimte aan sociale aspecten in de geschiedenis: beslissin-

²³ Cf. Hatcher en Baily, *Modelling the Middle Ages*, 109 e.v.

²⁴ Hilton, 'Introduction', 2.

²⁵ G. Bois, 'Against the Neo-Malthusian orthodoxy' in: T.H. Aston en C.H.E. Philpin (red.), *The Brenner debate. Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe* Past and present publications (Cambridge etc. 1985) 107-118, aldaar 110.

²⁶ Brenner, 'Agrarian roots', 217.

²⁷ Ibidem, 319-320, 325-326; Le Roy Ladurie, 'Reply', 105.

Afb. 3 In Holland was de invloed van de adel relatief klein. Toch waren er wel degelijk adellijke geslachten, zoals de heren van Brederode, die het afgebeelde kasteel tot 1492 bewoonden. De kasteelruïne ligt in Santpoort. Foto en afbeelding: privé-archief Mr. J.W. Groesbeek.

gen van individuen, die niet automatisch gebaseerd zijn op economische rationaliteit, frictie en conflicten binnen de maatschappij et cetera.²⁸ Dit mag dan op papier kloppen, voor Brenners theorie gaat het niet op. Het model is, evenals zijn neo-malthusiaanse tegenhanger, sterk structuralistisch en deterministisch en biedt weinig ruimte voor regionale en lokale verschillen. Wanneer de klassenstrijd eenmaal had huisgehouden, vond een herverdeling van de sociale bezitsverhoudingen plaats en in deze structuur zaten de actoren opgesloten. Holland was echter een uitzondering. Hier had geen klassenstrijd plaatsgevonden, omdat er geen sterk ontwikkelde feodale structuur bestond. Nederlandse historici wisten natuurlijk al lang dat dit iets genuanceerder lag: in delen van middeleeuws Holland hadden domeinstructuur en lijfeigenschap bestaan, maar – in zoverre nog niet verdwenen – waren ze op hun retour in de 15de eeuw (afb. 3). Daarnaast stond de adellijke bovenlaag toen, in vergelijking met bijvoorbeeld Engeland, economisch en politiek relatief zwak.²⁹ Dit biedt dus de ruimte voor een alternatieve neo-smithiaanse interpretatie, die uitgaat van het individu en diens kansen om de geschiedenis vorm te geven.

Het (neo-)smithiaanse model is van de drie supermodellen het oudste, maar het was een tijdlang uit de mode.³⁰ Vanaf de jaren veertig van de 20ste eeuw waren optimistische en unilineaire modellen, die met de ontwikkeling van markten en handel de opkomst van het ka-

²⁸ Hatcher en Baily, *Modelling the Middle Ages*, 96-97.

²⁹ Cf. J. de Vries, 'The transition to capitalism in a land without feudalism' in: P. Hoppenbrouwers en J.L. van Zanden (red.), *Peasants into farmers? The transformation of rural economy and society in the low Countries (Middle Ages-19th century) in light of the Brenner debate* CORN publication series IV (Turnhout 2001) 67-84, aldaar 74.

³⁰ Brenner, 'Agrarian class structure', 25-29; Hatcher en Baily, *Modelling the Middle Ages*, 121-173.

pitalisme trachtten te verklaren, namelijk in toenemende mate onder vuur komen te liggen, vooral van neo-malthusianen. Desalniettemin beleeft de neo-smithiaanse interpretatie de laatste decennia een renaissance. In het algemeen zijn neoklassieke economisch historici tegenwoordig wat gematigder in hun opvattingen; zij benadrukken meer dan vroeger de complexiteit van historische situaties, lokale variatie en imperfecte ontwikkelingen op commercieel gebied. Het uitgangspunt blijft echter de menselijke natuur; volgens Smith: 'to truck, barter, and exchange one thing for another.'³¹ Een optimistische, mensgerichte benadering dus.

Vanuit deze invalshoek valt er een zaak te maken voor de transitie van de Hollandse economie door de inwoners zelf, een herziening van het klassieke beeld dat in de inleiding geschetst werd. De overgang naar een kapitalistische landbouwsector zou zijn gemaakt in de 16de eeuw. Dit betekent echter niet dat Holland voordien een *subsistence economy* was.³² De ontginning en kolonisatie van de Hollandse turfgronden onder leiding van de graven van Holland, die zogenaamde *locatores* inhurden om de basisvoorwaarden voor vestiging te realiseren, maar de adel hiervoor niet inzette, trokken mensen onder de belofte dat ze als vrije boeren hun land konden bewerken.³³ Het feodale domeinsysteem kon zich nauwelijks ontwikkelen.³⁴ Een ander effect van de ontginningen van de turfgebieden was echter nadelig op de lange termijn: inklinking van de bodem waardoor akkerbouw – en met name de teelt van harde wintergranen – in veel streken lastig werd. Dit probleem werd zeer acuut in de 15de eeuw toen de zeespiegel steeg en stormvloed complete gebieden wegvaagden. De ecologische ellende en het verdwijnen van mogelijkheden voor zelfvoorzienende landbouw zorgden voor een trek naar de steden, terwijl de achterblijvers zich voornamelijk op veeteelt en de productie van zuivelproducten gingen richten. Om in leven te blijven, zochten ze hun heil op de (stedelijke) markt die hen van de noodzakelijke complementaire voedingsmiddelen kon voorzien. Zo kon de graanimport, zowel uit het Baltisch gebied als andere Europese regio's, zich sterk ontwikkelen.³⁵ Tegelijkertijd waren de boerenfamilies actief in andere niet-agrarische economische sectoren om hun inkomen aan te vullen. Hun arbeidsproductiviteit was relatief laag, omdat de beschikbare productiemiddelen – met name land – van matige kwaliteit waren.³⁶ Al maakten de boeren dus deel uit van een relatief gemonetariseerde markteconomie, de landbouw was nog niet kapitalistisch.

De 16de-eeuwse transitie had haar basis in specialisatie van de landbouwsector – en van niet-agrarische plattelandsnijverheid.³⁷ Dit is ouderwetse neoklassieke kost: 'the greatest gains in pre-mechanized agriculture were likely to come (...) from specialization by a farm or a region in the production of particular commodities.'³⁸ Voor Holland was dit extra voordelig, omdat de afstanden tot de markten relatief klein en transportmogelijkheden – denk

31 Geciteerd door: De Vries, 'Transition to capitalism', 68.

32 De Vries en Van der Woude, *First modern economy*, 197-198.

33 B.J.P. van Bavel en J.L. van Zanden, 'The jump-start of the Holland economy during the late-medieval crisis, c. 1350-c. 1500', *Economic History Review* 57 (2004) 503-532, aldaar 512-513.

34 De Vries en Van der Woude, *First modern economy*, 16-20.

35 M. van Tielhof, 'Grain provision in Holland ca. 1490-1570' in: P. Hoppenbrouwers en J.L. van Zanden (red.), *Peasants into farmers? The transformation of rural economy and society in the low Countries (Middle Ages-19th century) in light of the Brenner debate* CORN publication series IV (Turnhout 2001) 202-219, aldaar 215-216 en passim.

36 De Vries, 'Transition to capitalism', 75-76.

37 Ibidem, 78-80.

38 Hatcher en Baily, *Modelling the Middle Ages*, 130.

aan waterwegen – goed waren. Specialisatie kwam echter niet uit de lucht vallen. Volgens dit model werd het geprikkeld door investeringen: de *prime mover*. Zowel de stedelingen als de overheid staken geld in de landbouw, maar het belangrijkste deel kwam van de boerenbevolking zelf. Lokale instituties, bijvoorbeeld de waterschappen, boden de plattelandsbevolking mogelijkheden tot samenwerking en het doen van investeringen ter verbetering van hun eigen productiemiddelen. Hier dient te worden benadrukt dat in deze theorie instituties geen vormende rol in de transitie speelden; zij zijn slechts variabelen.³⁹ Uiteindelijk waren het dus vooral de boeren zelf die de productiviteit van de landbouw verhoogden in de periode tussen 1500 en 1650.

Dit optimistische en aantrekkelijke model roept echter drie belangrijke vragen op. Allereerst is het maar de vraag in hoeverre specialisatie wijdverbreid was. Pure specialisatie, zoals economen het toepassen op de moderne samenleving, was waarschijnlijk slechts voorbehouden aan weinigen. Zeker in de niet-agrarische plattelandsberoepen zal enige landbouwactiviteit naast het werk veel zijn voorgekomen.⁴⁰ We moeten ons de historische situatie niet te schematisch voorstellen en oppassen voor het anachronistisch gebruik van hedendaagse terminologie. Daarnaast, en dit is een kernprobleem, verklaart deze theorie niet waarom men ging investeren in de 16de eeuw. Als een *deus ex machina* komt dit naar voren, maar waarom toen en waarom met name door de boeren? Het model verklaart de transitie niet, het beschrijft ‘de resultaten van het functioneren van de markteconomie’.⁴¹ Ten slotte komt de rol van de overheid en de in Holland talrijke steden niet goed uit de verf. Enerzijds zouden beiden hebben geïnvesteerd in de landbouw, maar dit wordt niet uitgewerkt, anderzijds zouden zij het platteland niet hebben uitgeknepen: er was eerder sprake van een symbiose.⁴² Weliswaar wordt niet ontkend dat de steden een zekere institutionele greep op hun omgeving hadden – bijvoorbeeld op basis van privileges – maar hun onderlinge competitie zou dit hebben afgeremd.⁴³ De situatie wordt hier wel erg simplistisch voorgesteld. Overdrijft dit model de goede relatie als antwoord op Brenner en de conflictelaties die neo-marxistische theorieën sturen? Hetzelfde geldt voor de rol van de staat. Terwijl nog kan worden gesteld dat de Habsburgers in hun behoefte aan geld door de onderdanen, verenigd in de Staten van Holland, werden afgeremd, lijkt het toch wat simpel – en anachronistisch – om de hoge belastingheffing onder de Republiek aldus te benaderen: ‘it seems more fruitful to approach the fiscal policies of the Republic as one would a modern capitalist government.’⁴⁴ Nu zullen we een alternatieve benadering behandelen die een anders gekleurd beeld schetst.

39 Cf. Ibidem, 193; De Vries, ‘Transition to capitalism’, 78.

40 Cf. Hatcher en Baily, *Modelling the Middle Ages*, 151.

41 P. Hoppenbrouwers en J.L. van Zanden, ‘Restyling the transition from feudalism to capitalism. Some critical reflections on the Brenner thesis’ in: idem (red.), *Peasants into farmers? The transformation of rural economy and society in the Low Countries (Middle Ages-19th century) in light of the Brenner debate* CORN publication series IV (Turnhout 2001) 19-40, aldaar 28. Vertaling door de auteur.

42 De Vries, ‘Transition to capitalism’, 78, 80-82.

43 Op deze materie gaat J. Dijkman gedetailleerder en genuanceerder in voor de middeleeuwse situatie: ‘Markets and power. Medieval market institutions in charters of urban liberties in Holland, c. 1200 – c. 1350’ *Virtual Knowledge Center of the research group Social Economic History* (conferentiepaper; s.l. 2006) http://vkc.library.uu.nl/vkc/seh/research/Lists/Working%20Papers/Attachments/9/Dijkman_Marketspower_%202006.pdf (29 oktober 2009) 26-27.

44 De Vries, ‘Transition to capitalism’, 82.

Staat, steden en boeren: geen klassenstrijd, wel surplus extraction

Met name in zijn tweede artikel in *Past & present* legt Brenner, zoals we hierboven gezien hebben, de nadruk op sociale bezitsrelaties: de balans tussen de sociale klassen die de productiefactoren – hier: land – bezaten.⁴⁵ Deze verhouding bepaalde of een economie de transitie naar landbouwkapitalisme maakte na een periode van klassenstrijd. In Engeland, waar de adel de grond goeddeels bezat en de boeren hem pachtten, werden de actoren gedwongen voor de markt te produceren. In Frankrijk daarentegen bleven de boeren voornamelijk in bezit van het land en, hoewel in sommige regio's wel voor de markt werd geproduceerd, zorgde de in de 15de en 16de eeuw stijgende bevolking voor een versnippering van het grondbezit. Boerengrondbezit leidde dus, in een ander historisch-economisch klimaat, tot stagnatie. Brenners model inspireerde P. Hoppenbrouwers tot een analyse van 'demografische en sociaal-economische ontwikkelingen in laat-middeleeuws Holland door het prisma van de eigendomsverhoudingen'.⁴⁶

De middeleeuwse ontginningsprocessen vormden deze relaties in Holland, net zoals de klassenstrijd dit volgens Brenner in Engeland had gedaan.⁴⁷ Rond 1550 bezaten vrije boeren ongeveer de helft van de landbouwgrond en stedelingen bij benadering een kwart. Geestelijke instellingen en de adel, wiens positie niet sterk te noemen was, bezaten de rest. En, hoewel het grondbezit van de eerste twee groepen relatief kleinschalig was, bleek de exploitatie door boerenfamilies, in combinatie met niet-agrarische bezigheden, relatief efficiënt – tenminste om het hoofd boven water te houden. Het inmiddels bekende beeld komt naar voren: wel arbeidsintensieve en redelijk gespecialiseerde marktproductie van typisch Hollandse producten die profiteerde van de relatief goede infrastructuur, maar nog geen echt kapitalistische landbouwsector. Nu ontstond dit, volgens Hoppenbrouwers, ook niet van de ene dag op de andere; het was een lang proces. Een proces dat in een stroomversnelling kwam door investeringen.

Deze waren echter niet de *prime mover* achter de transitie. Op de achtergrond speelde namelijk een belangrijk ander proces: surplus extractie. Bij Brenner was het de feodale adel die de boeren het door hun geproduceerde surplus afnam, terwijl in vroegmodern Frankrijk de staat dit in toenemende mate deed door middel van belastingheffing.⁴⁸ Ook de Bourgondische en Habsburgse graven van Holland poogden steeds hogere belastingen te heffen in de 15de en de 16de eeuw, maar vonden de Staten op hun weg. De steden, die dit orgaan domineerden, wisten er voor te zorgen dat een groot deel van de lasten afgeschoven werd op het platteland.⁴⁹ Onder de Republiek, waarin de provinciale staten soeverein waren en er (in Holland) maar liefst achttien stemhebbende steden vertegenwoordigd waren tegenover één stem voor de adel, die ook geacht werd voor het platteland te spreken,⁵⁰ werd dit beleid nog sterker doorgezet. Hoewel deze tendens zou kunnen wijzen op het systematisch uitknijpen van het platteland door almachtige steden, was dit niet het geval. Dit was misschien waar

45 Brenner, 'Agrarian roots', 299-317.

46 P. Hoppenbrouwers, 'Mapping an unexplored field. The Brenner debate and the case of Holland' in: idem, J.L. Van Zanden (red.), *Peasants into farmers? The transformation of rural economy and society in the low Countries (Middle Ages-19th century) in light of the Brenner debate* CORN publication series IV (Turnhout 2001) 41-66, aldaar 60. Vertaling door de auteur.

47 Ibidem, 42-57.

48 Brenner, 'Agrarian roots', 246-253; 289-291.

49 Hoppenbrouwers, 'Mapping an unexplored field', 58-61.

50 J.W. Koopmans, *De Staten van Holland en de Opstand: de ontwikkeling van hun functies en de organisatie in de periode 1544-1588* (diss.; s.l. [Den Haag] 1990) 26-38.

voor Noord-Italiaanse stadstaten als Florence, die als quasi-feodale landheren het surplus van het omringende platteland konden afromen,⁵¹ in Holland bestond een rationeler economisch klimaat; een symbiose tussen steden en het omliggende platteland. In deze setting streefden de steden simpelweg hun eigenbelang na: zo min mogelijk bijdragen aan de belastingen. Daarnaast werd het gedurende de 16de eeuw voor burgers aantrekkelijker in grondbezit te investeren. De Europese bevolking begon namelijk weer snel te groeien en voedselprijzen stegen. Een grotere fiscale druk op grondbezit viel samen met toenemende investeringen van stedelingen in de landbouw. Boeren werden aldus gedwongen te snijden in hun productiekosten en veel kleine familiebedrijven konden het hoofd niet langer boven water houden; hun grond werd verkocht aan burgers. Deze geleidelijke verschuiving in de bezitsverhoudingen maakte de opkomst van kapitalistische landbouw mogelijk: het verdwijnen van kleinschalig boerenbezit maakte de weg vrij voor een commerciële landbouwsector.

Het contrast met de eerder behandelde neoklassieke theorie is evident. De benadering van Hoppenbrouwers ontkent geenszins de invloed van economische processen en de markt, maar de basis voor de transitie ligt toch echt in ‘sociale, juridische en politieke structuren’,⁵² het gaat hier om bezit en macht; dit is neo-marxisme aangepast aan een gebied waar geen traditionele klassenstrijd plaatsvond. Er zijn evenwel twijfels gerezen bij deze theorie.⁵³ Vooral de rol van de staat als *surplus extractor*-met-*een-omweg* zou een stuk gecompliceerder liggen dan hier wordt aangenomen. Desalniettemin, zo zal verderop nog blijken, is totnogtoe de invloed van de overheid en steden op de ontwikkeling van de landbouw in niet afdoende in kaart gebracht.

De Grote Schok

Er zijn voor Holland ook modellen ontworpen die de transitie eerder in de middeleeuwen plaatsn. Een eerste voorbeeld hiervan is ontsproten aan het brein van de grote meester zelf. Naar aanleiding van een conferentie over de Nederlandse economie in comparatief perspectief, in 1994 te Utrecht gehouden, schreef Brenner (weer) een uitgebreid artikel, nu toegesneden op de Nederlanden. We zullen echter zien dat hij tot een andere conclusie komt dan Hoppenbrouwers, die, zoals hierboven is uiteengezet, van Brenners originele model uitging.⁵⁴

Ging het in Brenners oude model nog om de sociale bezitsrelaties, voortgekomen uit een periode van klassenstrijd, nu gaat het eerder om de sociale bezitsstructuur. Hoewel Brenner nog steeds spreekt van *social property relations* is de inhoud en impact van deze term dusdanig veranderd dat we voor de duidelijkheid hier van structuren spreken. Het is belangrijk het inhoudelijke verschil goed in het oog te houden. Bij *bezitsrelaties* oude stijl gaat het om de balans tussen de sociale groepen die de productiemiddelen bezitten; bezits- en machtsverhoudingen staan centraal. Sociale bezitsstructuren verwijzen echter eerder naar de organisatie en samenstelling van economische sectoren. Volgens Brenner zijn er in het al-

51 Hoppenbrouwers, ‘Mapping an unexplored field’, 57-58.

52 Hatcher en Baily, *Modelling the Middle Ages*, 67. Vertaling door de auteur.

53 Hoppenbrouwers en Van Zanden, ‘Restyling the transition’, 31-35.

54 In dit verband verweet S.R. Epstein Brenner ‘to move the theoretical goalposts while strenuously denying it’ (S.R. Epstein, ‘Book review: Peasants into farmers? The transformation of rural economy and society in the low Countries (Middle Ages-19th century) in light of the Brenner debate’, *The Journal of Economic History* 62 (2002) 860-861, aldaar 860).

gemeen twee soorten sociale structuren waarin de middeleeuwse en vroegmoderne actoren opgesloten zitten: pre-kapitalistisch en kapitalistisch.⁵⁵ De transitie van het ene systeem naar het andere kan echter – en dit is nieuw – alleen plaats hebben als onbedoeld gevolg van gedrag van de actoren terwijl ze hun pre-kapitalistische doelen nastreven. In het eerste systeem zijn boeren, die produceren voor zelfvoorziening, en de heren, die het surplus afroemen, niet marktafhankelijk voor hun levensonderhoud. In het tweede zijn ze dat wel, zoals nu uiteen zal worden gezet.

In het geval van Holland werd de landbouw vóór de 15de eeuw gekenmerkt door boerengrondbezit en zelfvoorzienende productie.⁵⁶ Dit was een logisch gevolg van de ontginningpolitiek van de graven van Holland. Er bestond geen sterke feodale structuur en, omdat de landsheer zijn macht met name op politiek gebied liet gelden, werd het door de boeren geproduceerde surplus niet door middel van dwang afgeroomd. Dit was uniek volgens Brenner, maar het stond een transitie niet in de weg. De grootschalige ontginningen hadden namelijk als onbedoeld gevolg dat de turfgronden na circa 1400 begonnen in te klinken. Daarnaast waren de klimaatomstandigheden er in de late 14de eeuw niet gunstiger op geworden: de zeespiegel steeg en stormvloedten teisterden in toenemende mate Hollandse akkers. Veel land ging verloren en de ingeklonken turfgronden bleken ongeschikt voor zelfvoorzienende landbouw. De boeren, die veelal hun grond bezaten, moesten overschakelen op veeteelt en zuivelproductie. Volgens Brenner werd de landbouwsector aldus gedwongen voor de markt te produceren; zelfvoorziening was immers niet meer mogelijk na de transitie door de veranderingen in het fysieke milieu. Met relaties tussen klassen heeft dit weinig meer te maken.

De onontkoombare noodzaak tot marktproductie, volgend op de transitie door middel van de (semi-)exogene schok, was de basis voor de hoge vlucht die de Hollandse landbouw, en economie in het algemeen, nam in de 16de en 17de eeuw.⁵⁷ Brenner schetst het beeld van een economisch wonder, waarbij alle sectoren elkaar versterkten. De transitie zorgde er voor dat veel plattelanders hun heil zochten in de steden, waar velen werk vonden in de nijverheid, terwijl ook buiten de stadsmuren niet-agrarische beroepen werden beoefend. De eerdergenoemde graanimport kon al deze mensen onderhouden. Terwijl de landbouw specialiseerde en innoveerde, in de 17de eeuw gesteund door stedelijke investeringen, produceerde de nijverheid voor de export. Holland bood nijverheidsproducten voor de Europese middenklasse en slaagde er na de Opstand in ook de markt voor luxeproducten te veroveren. In het gewest heerste volgens Brenner een kapitalistische cultuur gekenmerkt door specialisatie, innovatie, kapitaalaccumulatie, grootschalige investeringen en vooral marktafhankelijkheid. Holland kende als eerste een agrarische revolutie.

Dit is weer een groots model. Brenner toont aan dat hij flexibel genoeg is om zijn oude theorie aan te passen aan een nieuwe casus. Het comparatieve aspect blijkt hier ook weer van grote waarde.⁵⁸ Brenner toont aan dat marktafhankelijkheid de *conditio sine qua non* is voor de opkomst van een kapitalistische landbouw. Hij veegt de hierboven besproken interpretatie

55 R. Brenner, 'The Low Countries in the transition to capitalism' in: P. Hoppenbrouwers en J.L. van Zanden (red.), *Peasants into farmers? The transformation of rural economy and society in the low Countries (Middle Ages-19th century) in light of the Brenner debate* CORN publication series IV (Turnhout 2001) 275-338, aldaar 278-279.

56 *Ibidem*, 308-313.

57 *Ibidem*, 311-315, 330-333.

58 *Ibidem*, 315-320.

op basis van specialisatie en investeringen door de boeren zelf bijvoorbeeld van tafel door er op te wijzen dat een marktprikkel niet genoeg was. Ook in Vlaanderen was dit namelijk, onder gelijksoortige omstandigheden, het geval, maar stedelijke vraag naar voedsel leidde tot stagnatie in plaats van landbouwkapitalisme. De boeren, die ook daar hun land bezaten, werden namelijk niet door een of andere schok veroordeeld tot de markt. Eenzelfde vergelijking kan aantonen dat – zoals Brenner al eerder verkondigde – boerengrondbezit niet zomaar tot een economische transitie leidt en dat Holland, in tegenstelling tot Vlaanderen, geen typisch voorbeeld van handelskapitalisme was.

Desondanks is de theorie als verklaringsmodel niet overtuigend. Brenner besteed nauwelijks aandacht aan de rol van de staat, terwijl we in de derde paragraaf hebben gezien dat die niet buiten beschouwing kan worden gelaten. Temeer, daar Brenner zelf in zijn oude model wel veel belang toekende aan de overheid als *surplus extractor*.⁵⁹ Ook de positie van de steden wordt nauwelijks uitgewerkt en er is bijna geen oog voor een tweede transitie – die van de late 16de eeuw toen veel boeren door toenemende fiscale druk van hun land gedreven werden. De nadruk ligt, zeker voor de periode na de transitie als gevolg van de veranderingen in het fysieke milieu, sterk op de organisatie en werking van economische sectoren en niet langer op de sociale bezitsrelaties, al verwoordt Brenner de *prime mover* wel als ‘the emergence of capitalist social-property relations’.⁶⁰ De focus op de ecologische schok brengt echter alle andere variabelen terug tot tweederangs factoren. Klassenstrijd, merkt Brenner nu op, leidde zelden tot een doorbraak. Terecht is opgemerkt: ‘we have moved from Marxism (...) to Brennerism’.⁶¹

Padafhankelijkheid: een aantrekkelijk concept

Via het nieuwste model van Brenner zijn we weer aanbeland in de late middeleeuwen als cruciale periode voor de ontwikkeling van Holland. De andere benaderingen focussen met name op een transitie in de 16de eeuw. Terwijl ze wel de bijzondere omstandigheden in het gewest vóór 1500 signaleren, wordt er geen doorslaggevend belang aan gehecht. Desondanks lijkt de speciale structuur van het platteland een te grote rol te hebben gespeeld om niet diepgaand te behandelen.⁶² Wat nog ontbrak om Van Zandens *missing link* bevredigend in te vullen was een verklaringsmodel dat het historische ‘bewijs’, dat tot ons komt via detailstudies, in kan passen én verschillende factoren van belang de plaats kan geven die ze toekomt. Het is tijd geworden om verder te kijken dan één *prime mover*.

In de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw introduceerden D.C. North en R. Thomas een nieuw verklaringsmodel op basis van instituties – gedefinieerd als regels, procedures en ethische en morele normen die menselijk gedrag dienen te reguleren en schaarse goederen behoren te verdelen.⁶³ Hiermee werd een belangrijke aanvulling geboden op neoklassieke theorieën die instituties toch voornamelijk beschouwden als achtergrondvariabelen. De neo-institutionele benadering heeft voor onze Hollandse kwestie navolging gevonden; ze biedt een aantal bruikbare handvatten voor de analyse van historische economische ontwikkelingen. De belangrijkste is hier padafhankelijkheid, een aantrekkelijk

59 Brenner, ‘Agrarian roots’, 285-299.

60 Brenner, ‘The Low Countries’, 278. Cursivering in het originele artikel.

61 De Vries, ‘Transition to capitalism’, 69.

62 Van Zanden, *Handelskapitalisme*, 41.

63 Hatcher en Baily, *Modelling the Middle Ages*, 192-197, 209-210.

concept voor historici, want ‘a path-depended sequence of events [is such], where the decisions in earlier periods have great (but not exclusive) influence on what can happen in the next’.⁶⁴ Er kleven echter ook gevaren aan zo een benadering. De onderzoeker loopt bijvoorbeeld het risico te veel belang te hechten aan relatief kleine gebeurtenissen, waardoor hij of zij het belang van andere kan onderschatten.⁶⁵ Daarnaast liggen anachronismen op de loer en kan zo een model deterministisch aandoen.⁶⁶ Dit zijn echter algemene problemen waar, het is hierboven al geconstateerd, andere modellen ook mee te maken hebben. Het komt er voor elke onderzoeker dus op neer verdacht te zijn op dit soort problemen en ze – waar nodig – aan de orde te stellen.⁶⁷

De transitie van de Hollandse economie kan worden gezien als padaafhankelijk.⁶⁸ Er was sprake van een stapsgewijs proces, van drie fasen, waarin de actoren zich voornamelijk lieten leiden door economische rationaliteit binnen het raamwerk van zich vestigende instituties.⁶⁹ Het is echter ook een contingent proces: toevalligheden en niet-economische factoren spelen een grote rol in de verdere ontwikkelingen.⁷⁰ De basisstructuren, die de verdere ontwikkelingen in Holland vorm zouden geven, werden gelegd in de ontginningstijd tot 1348, de eerste ontwikkelingsfase.⁷¹ De kenmerken zijn bekend: een relatief zwakke adel, en dus geen excessieve surplus extractie, en aanzienlijk boerengrondbezit. In Holland lagen daarnaast de reële lonen in Europees perspectief hoog.⁷² De algemene seculiere trend bracht weliswaar door een stijgende bevolking, en dus een arbeidsoverschot, dalende lonen met zich mee, maar Holland was in de ontginningstijd een *frontier economy*. Kolonisten moesten met gunstige voorwaarden naar deze nog onherbergzame streken worden gelokt. Daarnaast waren institutionele belemmeringen, bijvoorbeeld gilderegulering vanuit de steden, zwak. Urbanisatie kwam trouwens pas sterk op gang in de 14de eeuw.

De tweede fase duurde zo’n vijftig jaar en was een tijd van transitie.⁷³ De pan-Europese pestepidemieën hadden in Holland een relatief gematigde uitwerking op de bevolkingsomvang. Zodoende convergeerde het loonpeil langzaam naar Europees niveau, omdat in sterk ontvolkte regio’s de reële lonen wel sterk stegen, maar in Holland niet. Grondbezittende boeren waren ook niet snel geneigd hun land te verlaten, zelfs niet toen de ecologische omstandigheden tegen het einde van de 14de eeuw begonnen te verslechteren. In plaats daarvan begon de plattelandsnijverheid tot ontwikkeling te komen.⁷⁴ Juist in Holland waren de

64 W. Kasper en M.E. Streit, *Institutional economics. Social order and public policy* (Cheltenham en Northampton, MA 1999) 38.

65 Hatcher en Baily, *Modelling the Middle Ages*, 237.

66 Brenner, ‘The Low Countries’, 292-294. Neo-institutionele economen gaan bijvoorbeeld uit van de neoklassieke premisse dat historische actoren eigenbelang nastreven, maar in een totaal andere historische context dan de huidige kan gedrag gericht op nutsmaximalisatie in onze ogen inefficiënt lijken.

67 Cf. Hoppenbrouwers en Van Zanden, ‘Restyling the transition’, 23-25.

68 Van Bavel en Van Zanden, ‘Jump-start’, 529.

69 Brenner, ‘The Low Countries’, 293; De Vries, ‘Transition to capitalism’, 70.

70 Hatcher en Baily, *Modelling the Middle Ages*, 216; Hoppenbrouwers en Van Zanden, ‘Restyling the transition’, 23.

71 Van Bavel en Van Zanden, ‘Jump-start’, 510-513, 523-524, 526.

72 Zie ook: J.L. van Zanden, ‘A third road to capitalism? Proto-industrialisation and the moderate nature of the late medieval crisis in Flanders and Holland’ in: P. Hoppenbrouwers en J.L. van Zanden (red.), *Peasants into farmers? The transformation of rural economy and society in the low Countries (Middle Ages-19th century) in light of the Brenner debate* CORN publication series IV (Turnhout 2001) 85-101, aldaar 92-96.

73 Van Bavel en Van Zanden, ‘Jump-start’, 513-516, 523-527.

74 Zie ook: Van Zanden, *Handelskapitalisme*, 43-45; idem, ‘Third road’, 88-89. Aanvankelijk werd deze niet-agrarische plattelandsproductie ook wel aangeduid als proto-industrie, maar sinds er twijfels zijn gerezen bij de gebruikte theorie van F. Mendels lijkt het beter hier voorzichtig mee om te gaan. Cf. Hoppenbrouwers en Van Zanden, ‘Restyling the transition’, 30.

omstandigheden hiervoor goed: de reële lonen stegen in dit gewest niet zo sterk als elders, door het hoge loonpeil was de nijverheid al relatief kapitaalintensief georganiseerd en werd het de meest aantrekkelijke investeringsmogelijkheid naarmate de kwaliteit van de landbouwgrond verslechterde. Daarnaast speelden ook het gebrek aan institutionele belemmeringen en de infrastructuur een rol. Tenslotte begon de vraag naar niet bijzonder luxe nijverheidsproducten in Europa toe te nemen – de stijgende lonen gaven de ontluikende middenklasse consumptiemogelijkheden – terwijl in Holland de adellijke vraag naar verfijnde luxe niet sterk was. Het waren dus de eigenaardigheden van de Hollandse *frontier*-economische structuur – boerengrondbezit, relatief hoge reële lonen en de afwezigheid van een politiek-institutioneel keurslijf – die de ontwikkelingsgang van het gewest vormgaven.

In fase drie verstoorde de ecologische crisis, evenals politieke instabiliteit, voornamelijk in het begin en aan het einde van de eeuw van de 15de eeuw, dit proces.⁷⁵ Deze problemen zorgden echter niet voor de transitie van de Hollandse economie, die was immers al ingezet, maar ze beïnvloedden het proces wel. De crisis in de akkerbouw stelde veel boerengrondbezitters voor de uitdaging voor extra inkomen te zorgen. Dit konden ze vinden in de plattelandsnijverheid, maar door het stijgende arbeidsaanbod werden, in combinatie met de bevolkingsgroei in de 15de eeuw, de lonen naar beneden gedreven. Hierdoor kon de nijverheid zich in Europees perspectief nog beter ontwikkelen. Andere nijverheidstakken als scheepsbouw en bierbrouwerij concentreerden zich daarnaast in toenemende mate binnen de steden. Daar was het meeste kapitaal voorhanden en waren de grootste schaalvoordelen te behalen. Dit succesverhaal had echter ook een keerzijde: de boeren verlieten als gevolg van de ecologische crisis niet massaal het platteland, maar vele families verarmden op de lange termijn. De lonen daalden en stedelijke investeerders in nijverheidssectoren begonnen in toenemende mate de productiemiddelen in bezit te krijgen; zij bezaten immers het benodigde kapitaal. Als laatste stap in de transitie verkochten veel boeren in de 16de eeuw hun land aan investeerders en traden toe tot de rurale of stedelijke klasse van loonarbeiders. De basis voor de agrarische revolutie was gelegd.

In de traditie van het transitiedebat geeft dit model een overtuigend beeld van de transformatie van de Hollandse economie, en in het bijzonder de landbouw, in de laatmiddeleeuwse periode. Het is interessant de Hollandse ontwikkelingen kort te contrasteren met die in de Duitse gebieden ten oosten van de Elbe, een andere *frontier economy*, hierna kortweg aangeduid als Oost-Duitsland. De comparatieve methode, één van Brenners grootste successen in het transitiedebat, waarin deze regio ook een rol speelde, kan namelijk enerzijds het unieke van de ontwikkeling van Holland tonen en anderzijds laten zien dat vroeg gevestigde institutionele en sociale structuren ook elders de basis vormden voor een padafhankelijke geleidelijke transitie.

In Oost-Duitse gebieden waren ook vanaf de 12de eeuw grootschalige ontginningen van start gegaan.⁷⁶ De grondeigenaren trachtten ook hier boeren aan te trekken door ze veel vrijheid te gunnen en hoge lonen te bieden. De adel was echter actief betrokken bij dit proces; de feodale domeinstructuur kwam sterker tot ontwikkeling.⁷⁷ Het is trouwens niet zo dat de

75 Van Bavel en Van Zanden, 'Jump-start', 517-528.

76 T.J. Byres, 'The landlord class, peasant differentiation, class struggle and the transition to capitalism: England, France and Prussia compared', *Journal of peasant studies* 36 (2009) 33-54, aldaar 36, 46-47.

77 H. Wunder, 'Peasant organization and class conflict in Eastern Europe' in: T.H. Aston en C.H.E. Philpin (red.), *The Brenner debate. Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe* Past and present publications (Cambridge etc. 1985) 91-100, aldaar 92-93.

vrije boeren ook daadwerkelijk altijd hun grond bezaten; er werd in zowel in Holland als in Oost-Duitsland veel gewerkt met pachtcontracten, maar landbouwers konden wel aanzienlijke gebruikersrechten op hun land laten gelden. Het lijkt er echter sterk op dat het boerengrondbezit in de 14de eeuw in Holland aanzienlijk meer wijdverbreid was.⁷⁸ Toen in de 14de eeuw pestepidemieën en aanverwante ellende toesloegen, leidde dit in Oost-Duitsland tot massale landvlucht (en sterfte),⁷⁹ terwijl de demografische gevolgen in Holland gematigder waren. Grondbezit – of: de sociale bezitsstructuur – speelde hierin een sleutelrol. Dit geldt echter ook voor de institutioneel-politieke structuur.

De adellijke grondbezitters in de Oost-Duitse gebieden, geconfronteerd met een ernstig tekort aan arbeid en een verlies aan inkomsten, trachtten dit aanvankelijk op te lossen door hun heerlijke rechten sterker te laten gelden. Op de langere termijn begonnen ze echter hun domeinen uit te breiden.⁸⁰ Desolate landerijen werden ingenomen en de nog overgebleven boeren werden steeds sterker aan het land gebonden. Aanvankelijk was dit een noodmaatregel, maar hij werd al snel permanent. De boeren gaven zich echter niet zomaar gewonnen: er waren opstanden en rechtszaken voor de landsheer. Succes hadden ze hier echter niet mee. Het staatsapparaat verkeerde namelijk in toenemende mate in de greep van de lokale magnaten en uiteindelijk moest de overheid de heren de ruimte geven. De Oost-Duitse adel reageerde dus succesvol op de crises van de 14de eeuw, waar dit in West-Europa niet het geval was.

De reactie op de algemene demografische en economische crises verschilde dus sterk in Holland en Oost-Duitsland. Evenzeer verschillend was de reactie op de bevolkingsgroei, en stijgende voedselprijzen, twee eeuwen later. De algemene *upswing* in de 16de eeuw maakte dat de Oost-Duitse adel alleen nog maar sterker de teugels aantrok om meer te produceren en dus meer te verdienen, terwijl in Holland stedelingen toen op grote schaal begonnen te investeren in de landbouw. De transitie, die dus voor de duidelijkheid in Oost-Duitsland niet leidde tot een kapitalistische landbouwsector, was immers al ingezet vóór de grote exogene toename van de vraag naar graan.⁸¹ Net als in Holland zou hier op basis van verder onderzoek een goede zaak te maken zijn voor een geleidelijke, padafhankelijke transitie met haar wortels in de ontginningsperiode.

Het concept padafhankelijkheid biedt dus de mogelijkheid om interpretaties gebaseerd op één *prime mover*, schatplichtig aan een van de supermodellen, te overstijgen. De historici achter dit Hollandse model, Van Bavel en Van Zanden, omzeilen tevens de hierboven aangestipte valkuilen die zo een benadering met zich mee kan brengen. Er wordt rekening gehouden met de invloed van een veelheid aan factoren, ook niet-economische als de ecologische en politieke crises van de 15de eeuw. We kunnen ons echter afvragen of de transitie van de Hollandse economie in de 16de eeuw, namelijk de fundamentele verschuiving in de bezitsrelaties op het platteland, ook niet moet worden meegenomen in het model. Deze transitie lijkt echter niet zozeer te verklaren te zijn vanuit in de ontginningsperiode gevestigde

78 Ibidem, 97; B.J.P. van Bavel, 'People and land: rural population developments and property structures in the Low Countries, c. 1300-c. 1600', *Continuity and Change* 17 (2002) 9-37, aldaar 19; idem en Van Zanden, 'Jump-start', 523-524; De Vries en Van der Woude, *First modern economy*, 161.

79 Byres, 'Landlord class', 47.

80 Ibidem; Brenner, 'Agrarian roots', 278-283; Wunder, 'Peasant organization', 98.

81 Al moet er in Oost-Duitsland al vóór 1500 een stijging in de exogene vraag naar graan hebben plaatsgevonden, want Holland importeerde als gevolg van de ecologische crises al in de jaren 1490 aanzienlijke hoeveelheden via Danzig. Van Tielhof, 'Grain provision', 205.

bezitsrelaties, maar eerder vanuit ontwikkelingen van markten en handel.⁸² De rol van investeringen en die van de overheid en steden zullen aan de orde moeten worden gesteld als we een vierde fase in de transitie van de Hollandse economie willen verklaren. Verder onderzoek, vanuit het concept padafhankelijkheid, is gewenst. Desondanks hebben Van Bavel en van Zanden de *missing link* op overtuigende wijze ingevuld met een model dat ook stevig gegroundvest is op kwantitatief, 'hard' bewijs – bijvoorbeeld demografische en loonsontwikkelingen en tiendenopbrengsten als maatstaf voor agrarische output.

Een comparatief alternatief: de regio

De meeste kwantitatieve bewijslast wordt geboden door regionale studies.⁸³ Hierboven is al vermeld dat er in het Brenner-debat sterk gefocust werd op met name Engeland en Frankrijk. Daardoor kwamen andere gebieden niet fatsoenlijk aan bod – denk aan Brenners summier en vertekende typering van de ontwikkelingen in de Nederlanden. Daarnaast werden de grote regionale verschillen die er binnen de verschillende landen te bespeuren zijn door middel van generalisaties gemarginaliseerd.⁸⁴ Dit is eigenlijk een a-historische benadering, omdat juist op regionaal gebied de meeste economische ontwikkelingen plaatsvonden: ontwikkelingen op nationaal niveau kunnen gezien worden als een interactie van regionale transformaties. Daarnaast konden bezitsrelaties sterk verschillen van streek tot streek.⁸⁵ Er is dus veel te zeggen voor een regionale benadering van de transitiekwestie. Twee benaderingen, beide gebaseerd op nauwkeurig bronnenonderzoek, kunnen daarin worden onderscheiden: de regionale en de regionaliserende.⁸⁶ In het eerste geval wordt door de onderzoeker het speciale karakter van de bestudeerde regio blootgelegd en worden er bredere conclusies getrokken, meestal ter nuancering van de bestaande literatuur. Regionaliserende geschiedschrijving heeft echter tot doel een theorie te testen op een bepaalde streek of streken. De onderzoeker tracht met een zogenaamde *case study* deel te nemen aan een breder debat. Deze invalshoek gaat vaak gepaard met een comparatieve benadering, terwijl ook bijgedragen wordt aan het vermeerderen van de kennis over een bepaalde regio.

Geïnspireerd door het transitiedebat heeft Van Bavel zich een sterk bejiveraar betoond van de laatste methode. Juist op regionaal niveau bleek het mogelijk de bepalende variabelen eruit te lichten.⁸⁷ Door verschillende regio's te vergelijken kan duidelijk worden welke factoren van cruciaal belang waren voor de economische transitie; eenzelfde methode als Brenner op nationaal niveau toepaste dus. Een korte demonstratie zal dit verduidelijken.

Een vergelijking tussen het Gelderse rivierengebied, de binnenlanden van Vlaanderen en de Hollandse turfgronden toont aan dat bezitsstructuren bepalend waren voor de bevolkingsdichtheid op het platteland.⁸⁸ In het rivierengebied werd het meeste land verpacht door

82 Van Bavel, 'Land, lease and agriculture', 17.

83 Zie de aangehaalde literatuur in: Van Bavel en Van Zanden, 'Jump-start', met name op pagina's 512, 514-515, 517, 519-520, 529-530.

84 B.J.P. van Bavel, 'Elements in the transition of the rural economy. Factors contributing the emergence of large farms in the Dutch river area (15th-16th centuries)' in: P. Hoppenbrouwers en J.L. van Zanden (red.), *Peasants into farmers? The transformation of rural economy and society in the low Countries (Middle Ages-19th century) in light of the Brenner debate* CORN publicati-on series IV (Turnhout 2001) 179-201, aldaar 179-180, 198.

85 Van Bavel, 'Land, lease and agriculture', 12.

86 P. Brusse, *Overleven door ondernemen. De agrarische geschiedenis van de Over-Betuwe* A.A.G. Bijdragen XXXVIII (Wageningen 1999) 8.

87 Van Bavel, 'Elements in the transition', 198.

88 Van Bavel, 'People and land', *passim*.

adellijke en corporatieve grondbezitters. Grote pachters konden relatief gemakkelijk land accumuleren en de bevolkingsdichtheid was in dit gebied niet groot. In Vlaanderen en Holland, waar de meeste boeren hun land bezaten, was de pacht minder in trek. Hier woonden veel (semi)zelfvoorzienende boeren op hun land en de bevolkingsdichtheid was hoog. Toen in Holland in de 16de eeuw de hierboven besproken transitie in bezitsstructuur echter plaatsvond en grootschalig stedelijk grondbezit grotere pachtbedrijven deed ontstaan, nam de bevolkingsdichtheid op het platteland op de lange termijn af. De boeren die hun grond niet langer bezaten trokken naar de steden of leefden verder als dagloners; zij stemden hun huwelijks- en voortplantingspatroon af op de veranderde situatie. Ook binnen het rivierengebied bestonden er verschillen.⁸⁹ De Lingestreek, waar veel land in handen van de abdij van Mariënweerd was, werd gekenmerkt door grote pachtbedrijven. Het Land van Heusden, waar de omstandigheden bijna hetzelfde waren, kende daarentegen wijdverbreid kleinschalig boerengrondbezit en dus weinig (grote) pachtbedrijven: pachtgrond was schaars en de competitie ervoor was groot. Dit ging accumulatie tegen.

In het algemeen, zo bleek ook uit zulke (sub-)regionale vergelijkingen, waren vroeg gevestigde bezitsstructuren richtinggevend voor de vorm die de economische transitie in een streek aannam, al konden tal van andere factoren – lonen, prijzen en politieke ontwikkelingen bijvoorbeeld – ook een rol spelen.⁹⁰ De bezitsstructuren waren zeer duurzaam, met 16de-eeuws Holland als uitzondering.⁹¹

Besluit

Met de constatering dat de ontwikkelingen in Holland al vóór de gouden eeuw uitzonderlijk waren, zijn we weer terug bij ons uitgangspunt. De economie van het gewest dat onder de Republiek uitgroeide tot het gezicht van de Verenigde Provinciën maakte een ontwikkeling door die ongewoon was naar Europese, maar ook naar Nederlandse maatstaven. Verder onderzoek zal moeten aantonen hoe de middeleeuwse transitie van de landbouw in dit gewest zich verhiel tot de rest van de Nederlanden. Op het gebied van de regionale economische geschiedschrijving valt immers nog veel werk te verrichten; de andere provincies zijn historigrafisch nog een stuk slechter af dan Holland.⁹²

In deze bijdrage is getracht duidelijk te maken dat inspirerende inzichten die uitgingen van het Brenner-debat de economische geschiedschrijving van middeleeuws Holland een nieuwe impuls hebben gegeven. De laatste twee decennia zijn waardevolle nieuwe interpretaties aangaande de economische transitie van Holland, circa 1350-1600, naar voren gebracht. Ook is echter gebleken dat een overtuigende synthese voor de hele periode nog ontbreekt. De theorie van de padafhankelijke ontwikkeling, waarbij de basis voor Hollands economische transformatie gelegd was in de ontginningsperiode, is weliswaar overtuigend, maar stopt rond 1500. Dit model kent belang toe aan een groot aantal factoren – zwak ontwikkelde feodale structuur, ecologische en politieke crises, instituties, exogene algemeen Europese ontwikkelingen et cetera – terwijl de vroeg gevestigde bezitsstructuren

⁸⁹ Van Bavel, 'Elements in the transition', passim.

⁹⁰ Cf. Van Bavel, 'Land, lease and agriculture', 42-43.

⁹¹ Ibidem, 16-17.

⁹² J. Bieleman, 'Dutch agricultural history c. 1500-1950: a state of research' in: E. Thoen en L. van Molle (red.), *Rural history in the North Sea area. An overview of recent research, Middle Ages – twentieth century* CORN publication series 1 (Turnhout 2006) 283-294, aldaar 290.

doorslaggevend bleken. Toekomstig onderzoek zal echter ook aandacht moeten besteden aan de verdere transitie. De (machts)relaties tussen overheid, stad en platteland zullen verder in kaart moeten worden gebracht voor de periode waarin de sociale bezitsrelaties en -structuren veranderden.⁹³ Inzichten vanuit neo-marxistische hoek, zoals geschetst in de derde paragraaf, kunnen hierbij van pas komen. Daarnaast kan de rol van investeringen ook niet opzij worden geschoven: het is duidelijk dat stedelingen in de 16de eeuw op grote schaal geld staken in de landbouw. Het Hollandse model van Brenner is minder bruikbaar, zowel om de 16de-eeuwse transitie te bestuderen als voor de middeleeuwse situatie. Het is tekenend dat Van Bavel en Van Zanden in hun kernartikel niet eenmaal naar hem verwijzen. Desondanks heeft hij als inspirator voor nieuwe wegen van onderzoek een grote invloed gehad. Brenner schoot gaten in het neo-malthusiaanse verklaringsmodel, schoof de late middeleeuwen naar de voorgrond, gaf bezitsrelaties een belangrijke rol en toonde aan dat de comparatieve methode interessante mogelijkheden biedt.

Het vergelijken van regio's levert, zoals Van Bavel heeft aangetoond, nieuwe inzichten in de bepalende factoren voor economische transitie op streekniveau op. Deze regionaliserende methode is – voor zover mij bekend – nog niet binnen Holland toegepast. Als het westelijk rivierengebied al uiteenlopende structuren laat zien, dan kan een nauwgezette bestudering van verschillende Hollandse regio's wellicht ook tot nieuwe inzichten leiden. Het gewest was immers niet alleen een groot veenmoeras: achter de zeeduinen lagen zandgronden waar mensen zich al relatief vroeg gevestigd hadden en het Noorderkwartier bestond deels uit kleigrond.⁹⁴ Hier liggen mogelijkheden voor vervolgonderzoek. Grote syntheses en regionaliserende studies steunen namelijk grotendeels op bruikbaar lokaal en (sub-)regionaal vooronderzoek: 'progress in "macro" studies will make all the clearer how great the need is for "micro" studies.'⁹⁵ Economische ontwikkelingen vonden veelal plaats op regionaal niveau, dus daar moet het onderzoek starten. Economische modellen kunnen immers niet zonder gedegen regionale geschiedschrijving.

93 Hoppenbrouwers, 'Dutch rural economy', 268-270.

94 De Vries en Van der Woude, *First modern economy*, 12 (kaart 2.1a), 16-17.

95 Bieleman, 'Dutch agricultural history', 291.

De visserij van ‘het arme seedorp van der Heij’*

De teloorgang van een bedrijfstak in de 17de eeuw

De zee was eeuwenlang de bestaansbron voor de inwoners van het kustdorp Ter Heijde. Landbouw was er onmogelijk. Vanwege het kwetsbare duinengebied verbood het hoogheemraadschap Delfland de aanleg van akkers. Loslopend vee dat de vegetatie in de duinen beschadigde was eveneens verboden. Dankzij de toenemende vraag naar zeevis in steden zoals Delft, Den Haag en Rotterdam, kende Ter Heijde vanaf de 15de eeuw wel een bloeiende visserijbranche. In de 17de eeuw kwam de Heijdse visserij in een neerwaartse spiraal terecht. Door het optreden van Duinkerker kapers en Engelse oorlogsschepen nam de onveiligheid op zee toe. Opvarenden raakten in gevangenschap. Schepen gingen verloren. Jaarlijkse najaarsstormen ondermijnden de duinvoet en veroorzaakten een enorme kustafslag. Talloze huizen stortten in zee of moesten worden verplaatst. Zandverstuivingen tastten het leefmilieu aan. Uiteindelijk zorgden deze factoren ervoor dat de visserij en de welvaart uit Ter Heijde verdwenen.

Inleiding

Over de kustvisserij vanuit de vissersdorpen Ter Heijde, Scheveningen, Katwijk, Noordwijk, Zandvoort, Wijk aan Zee, Egmond, Bergen, Schoorl, Callantsoog en Huisduinen, was tot voor kort weinig bekend. Pas in de laatste decennia verschenen enkele publicaties waarin de visserij van de Zijde, zoals de Hollandse kustvisserij vaak wordt genoemd, globaal wordt besproken. De nadruk ligt daarbij op de Noord-Hollandse kustdorpen en op de ontwikkeling van de bomschuiten in de 18de en 19de eeuw. De visserij van Ter Heijde bleef veelal buiten beschouwing.¹ Een uitzondering vormt de recentelijk verschenen dissertatie van Annette de Wit over *Leven, werken en geloven in zeevarende gemeenschappen*. In haar proefschrift staat echter niet de visserij maar de sociale verhoudingen in de vissersgemeenschappen van Ter Heijde, Maassluis en Schiedam centraal.²

Dit artikel geeft allereerst een beschrijving van de Heijdse visserij. Het betreft de omvang van de vissersvloot, de gebruikte scheepstypen, de diverse visserijtakken, de regelgeving rond het visserijgebeuren, het reilen en zeilen op de visafslag, de aanvoer en verkoop en de investeerders. Daarna wordt de vraag beantwoord waarom de eens zo bloeiende visserij van Ter Heijde juist in de ‘Gouden Eeuw’ van de Republiek grotendeels verdween. De 17de eeuw was voor dit kustdorp namelijk een keerpunt. Onveiligheid op zee, kustafslag en zandverstuivingen en de daarmee gepaard gaande economische malaise en vermindering van de bevolking bepaalden uiteindelijk de teloorgang van deze voor Ter Heijde sterk dominerende bedrijfstak.

* Nederlands Hervormde Kerk (hierna NHK) Ter Heijde, Diaconie, inv.nr. 17 (Voogdenrekening uit 1668).

1 R. Kramer, ‘De visserij van de Zijde in de eerste helft van de 19de eeuw’, *Holland 16* (1984) 174-188, aldaar 175-177; A.M. van der Woude, *Het Noorderkwartier. Een regionaal historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late Middeleeuwen tot het begin van de 19e eeuw* (Utrecht 1983) 409-413; J. de Vries en A. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995) 292-293. Een recente Zuid-Hollandse uitzondering vormt W. Baalbergen (red.), *Zilver in de netten. Noordwijk als vissersplaats* (Noordwijk 2004). Meer algemeen is de bijdrage van L. Sicking over de kustvisserij in diens ‘Van aal tot zeewier. De Hollandse zeevisserij en walvisvaart tot 1857’ in: E. Beukers (red.), *Hollanders en het water. 20 eeuwen strijd en profijt* (Hilversum 2007), deel II, 322-353, aldaar 325-329.

2 Annette de Wit, *Leven, werken en geloven in zeevarende gemeenschappen. Schiedam, Maassluis en Ter Heijde in de 17de eeuw* (Amsterdam 2008).

Het dorp Ter Heijde

Ter Heijde, momenteel een van de vele dorpskernen in de gemeente Westland, maakte eeuwenlang samen met de kerkdorpen Monster en Poeldijk deel uit van de heerlijkheid en later van de gemeente Monster. Vanaf het midden van de 14de eeuw tot aan 1795 was de heerlijkheid eerst in bezit van de heren van Polanen en later van de Oranjes. Net als in veel andere Hollandse heerlijkheden bestond het bestuur uit een baljuw/schout, twee ambachtsbewaarders, negen welgeboren mannen, zeven schepenen en zes inwoners die met 'algemene' stemmen werden gekozen. Hoewel Ter Heijde volledig geïntegreerd was in deze bestuursstructuur, nam het dorp binnen de heerlijkheid Monster toch een aparte plaats in. Lange tijd was Ter Heijde het kerkdorp met het hoogste inwoneraantal, terwijl het bestuurlijk centrum in Monster lag. De meeste inwoners van Ter Heijde werkten in de visserij of in aan de visserij verwante beroepen. Het overgrote deel van de Monsterse en Poeldijkse beroepsbevolking was agrariër. De inwoners van Ter Heijde vonden dat zij als grootste woonkern in het bestuur ondervertegenwoordigd waren. De gevoelens van onvrede en achterstelling leidden er uiteindelijk toe dat stadhouders Maurits als ambachtsheer het college van voogden van Ter Heijde instelde. De vier voogden groeiden uit tot een volwaardig bestuursorgaan met een gedeeltelijke autonomie, vergelijkbaar met een huidige deelgemeenteraad in een grote stad. De voornaamste taak van de voogden was 'des dorps van der Heijde welvaren te bevorderen'.³

De langdurige afwezigheid van een groot gedeelte van de vissende beroepsbevolking kwam de continuïteit in allerlei dorpszaken niet ten goede. Beslissingen werden uitgesteld totdat betrokkenen waren teruggekeerd of werden toch genomen met een kanttekening in de trant van 'zijnde in zee ter haring'. Soms werd achteraf een notariële verklaring of een getuigenis voor de schepenenbank hierover afgelegd. Zo verklaarden op verzoek van de Monsterse schout Gideon Fallet de stuurlieden Dirk Jansz. Los en Adriaan Mees dat zij in 1606 hun functie van kerkmeesters niet hadden kunnen waarnemen omdat zij 'ter haring in zee' waren.⁴

Aan het begin van de 17de eeuw telde het dorp circa 139 huishoudens met zo'n 650 bewoners. Rond 1622 was het aantal huishoudens licht gestegen tot 144. Opvallend is dat in Ter Heijde in 1622 22% van de huishoudens een vrouw als gezinshoofd had. Bijna 60% van hen was weduwe. Dit hoge aantal hield verband met de gevaren die mannen op zee liepen. Velen keerden na verloop van tijd niet terug. De vrouw bleef dan alleen met haar gezin achter. In het meer agrarisch georiënteerde Monster lag het aantal huishoudens met een vrouw aan het hoofd beduidend lager. Aan het einde van de 17de eeuw daalde de bevolking sterk. In 1680 waren er nog 54 huishoudens met zo'n tweehonderd personen in het dorp woonachtig.⁵

In het 17de-eeuwse Ter Heijde was de visserij lange tijd de belangrijkste economische pijler. In tegenstelling tot de meer agrarisch georiënteerde kerkdorpen Monster en Poeldijk

3 Historisch Archief (hierna HA) Westland, Oudarchief (hierna OA) Monster, inv.nrs. 2a (17 mei 1591), 3 (28 okt. 1593); A.P. van Vliet, 'Het bestuur van de heerlijkheid Monster ten tijde van de Republiek', *Nederlandse Historiën*, 19 (1985) 10-15.

4 HA Westland, Rechterlijk archief (hierna RA) Monster, inv.nr. 103; HA Westland, Oudnotarieel archief (hierna ONA) Monster, inv.nr. 6101 (9 november 1670).

5 G.L. Van Eendenburg, 'Inwoners van Ter Heijde (1590-1630)', *Gens Nostra* 48 (1993) 1-21, 82-98, aldaar 11-12; A. de Wit, 'Zeemansvrouwen aan het werk. De arbeidsmarktpositie van vrouwen in Maassluis, Schiedam en Ter Heijde (1600-1700)', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 2 (2005), nr. 3, 60-80, aldaar 66-67.

Afb. 1 Tekening uit het Visboek van de Scheveninger Adriaen Coenen (1514-1587) van de visvangst voor de Zuid-Hollandse kust. Rechts in de hoek onder Monster tekende Coenen het dorpje Wester-Heijde (Ter Heijde). Op het strand liggen vier zeeschuiten. In de duinen staan enkele huizen. Koninklijke Bibliotheek Den Haag, inv.nr. 78E54.

was bijna iedereen direct of indirect bij het wel en wee van de zeevisserij betrokken (afb. 1). De meeste volwassenen mannen gingen als visser naar zee, terwijl de achterblijvende beroepsbevolking haar geld verdiende in gerelateerde beroepen als nettenbreier, lijndraaiër, herbergier, (scheeps)timmerman, viskoper en scholsnijder. Slechts een enkele agrariër woonde in het dorp en veelal had ook hij belangen in het visserijbedrijf als toeleverancier of als investeerder in de zeeschuiten.

De visserij van Ter Heijde

Omvang van de vissersvloot

Veel dorpslasten werden op de vissers en hun vangsten afgewenteld. Allerlei belastingen werden opgelegd variërend van heffingen op het aantal keren dat men uitvoer, tot aan verplichte afdracht van percentages in natura van de vangst of van de financiële opbrengsten. De kerkmeesters, de gasthuismeesters en de voogden bekostigden uit deze heffingen hun activiteiten. Vanaf 1607 ontvingen de kerkmeesters van de stuurlieden voor elke keer dat zij met hun zeeschuit in zee liepen dertig stuivers en van elke verkochte ton schol een kwart stuiver (oortje). De gasthuismeesters kregen van de stuurlied bij hun terugkomst elke keer een zootje vis dat door de gasthuisbewoners werd geconsumeerd of op de afslag werd verkocht. Daarnaast hadden zij het recht op enkele oortjes van de opbrengsten van de vis die buiten de afslag om werd verkocht. De schrijvers van de visafslag op het strand betaalden

aan de voogden jaarlijks een heffing over de verhandelde schelvis. Om financiële achterstanden weg te werken gingen de stuurlieden van de haringbuizen incidenteel akkoord met de levering van een halve ton haring ten behoeve van het dorp.⁶

Dankzij deze heffingen is vanaf de laatste decennia van de 16de tot aan het midden van de 17de eeuw het aantal schepen bekend dat vanaf het Heijdse strand in zee liep, evenals het aantal keren dat de schepen uitvoeren, de zogenoemde teelten. In de jaren 1578-1599 werden jaarlijks in Ter Heijde voor de kust- en steurharingvisserij tussen de 22 en 31 zeeschuiten uitgerust, die gemiddeld twee à drie keer uitvoeren. Na 1600 zette een daling in. Uiteindelijk bleef het aantal schepen steken op tien. Ook het aantal teelten daalde met gelijke tred tot gemiddeld 20 rond 1680.⁷ Het aantal haringbuizen waarbij Heijdse reders waren betrokken bedroeg hooguit vijf. De vissersvloot van Ter Heijde was in vergelijking met die van de andere vissersdorpen aan de Zijde, Scheveningen, Katwijk, Egmond en Wijk aan Zee, veel kleiner. De aantrekkingskracht die de grote buizen- en hoekervloten van de nabijgelegen Maasmondsteden hadden op het Heijdse vissersvolk was hier grotendeels voor verantwoordelijk.⁸

Gebruikte scheepstypen

De Heijdse vissersvloot bestond uit zeeschuiten, pinken en haringbuizen.⁹ Op het strand van Ter Heijde of in het schuitengat, een laagte in de duinen waar 's winters de vissersschepen werden geborgen, waren hoofdzakelijk zeeschuiten en een kleinere variant, het schol-schuitje, te zien. De laatste waren kleine open scheepjes die vanwege hun grootte maar een korte tijd in zee konden blijven. Net als de grotere zeeschuiten hadden zij een platte bodem, waardoor ze bij hoog water op het strand gezeild konden worden en bij laag water rechtop bleven staan. Ter Heijde had geen haven. Daardoor was er voor haringbuizen en andere kiel-schepen geen plaats. Vanaf de schol-schuitjes viste men met netten hoofdzakelijk op platvis. Ook werden deze schuitjes wel gebruikt om met hoekwant kabeljauw of schelvis te vangen. Met de zeeschuiten gingen de Heijdse vissers ver de zee op tot onder de Engelse kust om deel te nemen aan de steurharingvisserij.

De pink was eeuwenlang hét vissersschip van de vissers aan de Hollandse Noordzeekust. Hij was gedeeltelijk open en had een ruime voorplecht en een iets grotere achterplecht. Een vijftal schotten verdeelde het schip in ruimten die voor het bergen van de vangst gebruikt werden. Voor de steurharingvisserij was de pink lange tijd het aangewezen scheepstype. Zonder kiel, licht en sterk kon dit schip goed op het strand lopen en 'makkelijk' in zee worden gebracht. In de loop van de 17de eeuw maakte de pink steeds meer plaats voor de grotere zeeschuit. Na enkele kleine aanpassingen ten behoeve van de netten kon de pink ook voor de haringvisserij worden ingezet.¹⁰

Haringbuizen werden wel door Heijdse reders uitgerust, maar konden vanwege hun kiel

6 HA Westland, OA Monster, inv.nrs. 7 (26 april 1614), 924, 1677; NHK Ter Heijde, Diaconie, inv.nr. 18 (Gasthuisrekeningen uit de jaren 1675-1700).

7 Nationaal Archief (hierna NA) Den Haag, Handschriftenverzameling, inv.nrs. 936-937; HA Westland, OA Monster, inv.nrs. 932-939, 1547-1551, 1658-1700; NHK Ter Heijde, Kerkvoogdij, inv.nr. 17; A.P. van Vliet, *Vissers en kapers. De zeevisserij vanuit het Maasmondgebied en de Duinkerker kapers (ca. 1580-1648)* (Den Haag 1994) 33, 156.

8 De Wit, 'Zeemansvrouwen', 63.

9 HA Westland, RA Monster, inv.nr. 103 (18 november 1610); Kramer, 'De visserij van de Zijde', 183.

10 J. Sander, *Ter visvangst met de Egmonder pink (Egmond 2000)* 14-16; Van Vliet, *Vissers en kapers*, 45-46; N. Witsen, *Aeloude en hedendaegsche scheepsbouw en bestier* (Amsterdam 1671) 168.

Afb. 2 Gezicht op het dorp Ter Heijde met links drie mensen kijkend naar het binnenkomen van enkele vissersschepen. Op de voorgrond staat een visser met zijn vangst en daarachter een vrouw met een vismand op haar hoofd. Waarschijnlijk een tekening van P.C. la Fargue uit circa 1760. Gemeentearchief Den Haag, inv.nr. 121398.01.

nooit op het strand van Ter Heijde aanlanden (afb. 2). De buizen werden dan ook elders, met name in Maassluis en Delfshaven gebouwd en uitgereed.¹¹

Soorten visserij

Het Heijdse vissersbedrijf was een complexe bedrijfstak. Verschillende vormen van visserij werden naast en door elkaar op de Noordzee uitgeoefend. Het ging om de pekelharingvisserij, de visserij op gezouten vis, de steurharingvisserij en de kustvisserij. De specialisatie werd bepaald door het type schip en de plaats van afvaart. De pekelharingvisserij, ook wel de grote visserij genoemd, startte in juni en liep door tot het najaar. Met lange drijfnetten werd onder de Schotse en Engelse kust op haring gevist. Na de vangst werd de haring direct gekaakt, gezouten en in tonnen gelegd. Dankzij het kaakprocédé was de haring langer houdbaar en konden de schepen langer in zee blijven. Alleen de grotere kielschepen, zoals de buizen, waren voor deze visserijtak geschikt. Door het ontbreken van een eigen haven was de deelname aan de pekelharingvisserij door Heijdse reders beperkt. Bovendien was op last van het College van de Grote Visserij vanaf 1663 het vissers van de Zijde verboden om op hun zeeschuiten haring te kaken.¹²

¹¹ Gemeentearchief (hierna GA) Vlaardingen, RA Maassluis, inv.nr. 103 (14 december 1611).

¹² L. Akveld, 'Noordzevisserij' in: *Maritieme Geschiedenis der Nederlanden*, deel 111, 318-334, aldaar 326-327; A. Hoogendijk Jz., *De Grootvisserij op de Noordzee (Vlaardingen 1893)* 269-273; H.A.H. Kranenburg, *De zeevisserij van Holland in den tijd der Republiek (Amsterdam 1946)* 18-19.

De betrokkenheid van Heijdse reders en vissers bij de visserij op gezouten vis, die ook wel met de term de kleine visserij werd aangeduid, was eveneens beperkt. Met hoekwant, bestaande uit kilometers lange lijnen met op regelmatige afstanden haken waaraan aas werd bevestigd, viste men op kabeljauw en schelvis. Het schip voor deze vorm van visserij was de hoeker. Ook dit schip had een kiel en kon het Heijdse strand niet bereiken. Wel groeide in de loop van de tijd het aantal Heijenaars dat op Maassluise en Vlaardingse hoekers meevoer op gezouten vis.¹³

In de steurharingvisserij vonden de meeste Heijdse vissers een bestaan. Vanaf half augustus tot eind december visten zij in Diepwater, een vangstgebied bij de Engelse kust voor Great Yarmouth, op haring. In tegenstelling tot de pekelharingvisserij werd de haring niet geakaat maar licht gezouten om bederf te voorkomen. Binnen 24 uur moest de haring dan verder worden schoongemaakt, aan stokjes worden geregen en aan de wal met behulp van smeulend zaagsel worden gerookt. Het eindproduct werd als bokking verkocht.¹⁴

Aansluitend aan de steurharingvisserij begon in november de visserij op verse vis, de zogenoemde kustvisserij. In de wintermaanden viste men met hoekwant allereerst op schelvis. Daarna schakelden de Heijenaars over op vangst van kabeljauw 'die door rijke en weeldige luyde gegeten wordt' en op platvis zoals schol, schar, griet en tarbot. In mei volgde de vangst van wijting en opnieuw van schelvis, de zogenoemde 'meyvisch'. Ten slotte werden in juni pietermannen en zeehanen gevangen.¹⁵

'Schrobbers' versus 'scholders'

De Heijenaars gebruikten in de kustvisserij meestal scholnetten en een enkeling een schrobnet. Het laatste was een zakvormig net dat verzwaard met lood of ijzer over de zeebodem werd getrokken. Al in de 16de eeuw was het schrobnet of 'coorde' in gebruik. Deze vangstmethode had vanaf zijn ontstaan altijd veel tegenstanders gekend. Door het gebruik van het schrobnet werd de zeebodem omgewoeld en daardoor werden schuilplaatsen, voedsel en jonge vis vernield. Teveel kleine visjes werden onnodig weggevangen, omdat de maaswijdte van het schrobnet erg klein was. Zowel de centrale overheid als de Staten van Holland bemoeiden zich met deze problematiek. In 1583 verbood Willem van Oranje het gebruik van schrobnetten. Gedurende de hele 17de eeuw werden deze verboden herhaaldelijk, maar tevergeefs, afgekondigd. De vissers gingen hun eigen gang. Op 10 september 1676 publiceerden de Staten van Holland een plakkaat teneinde het 'verwoesten van onrijpen visch' te voorkomen. Het gebruik van het schrobnet werd opnieuw verboden. De maaswijdte mocht niet kleiner gebreed worden dan die van een scholnet en wel met een spaan van 'één volle achtenzo van een el', dat wil zeggen op ongeveer 25 mm.¹⁶

De regelgeving werd echter volop ontduken. Er braken geregeld onlusten uit tussen de 'schrobbers' die toch met een schrobnet bleven vissen en de 'scholders' die het voorgeschreven vistuig gebruikten. De plaatselijke overheden traden nauwelijks tegen de schrobbers op. Een uitzondering vormde de baljuw van Katwijk. Op 19 augustus 1677 beoordeelden elf nettenbreiers en -breisters uit Ter Heijde op verzoek van hem een vijftal netten van

¹³ Van Vliet, *Vissers en kapers*, 49.

¹⁴ Sicking, 'Van aal tot zeewier', 325-328.

¹⁵ Akveld, 'Noordzeevervisserij', 326-327.

¹⁶ www.inghist.nl (Correspondentie Willem van Oranje, briefnr. 11575, 19 april 1583); Jules Van Beylen, *De hoogaars en de visserij van Arnemuiden* (Leeuwarden 1993) 5-7.

scholvisseren uit Katwijk. Unaniem kwamen zij tot de conclusie dat de maaswijdte niet voldeed aan de voorschriften. De netten werden daarop in beslag genomen. De Staten van Holland trachtten herhaalde malen een einde te maken aan de gedoogcultuur. In 1679 werd het plakkaat aangevuld met de bepaling dat men zelfs strafbaar was indien in een schuit een schrobnet werd gevonden ook als er niet mee gevist werd. Het toezicht op de naleving van de bepalingen werd verscherpt. Tien jaar later, aan het begin van de Negenjarige Oorlog (1688-1697), gingen de Staten van Holland helemaal om. Door de onveiligheid op zee sloeg de armoede toe onder de vissers van de Zijde. De economische belangen van de 'zeeluyden van de kleyne zeeschuyten' wonnen het van de milieumaatregelen. Om met succes dicht onder de kust te kunnen vissen, mocht iedereen weer een schrobnet gebruiken mits de maaswijdte 25 mm bedroeg.¹⁷

Regelgeving

Samen met Brielle was Ter Heijde een van de weinige plaatsen waar al in een vroeg stadium de rechten en plichten van de opvarenden voor de steurharing- en voor de visserij op verse vis waren geregeld. In Ter Heijde dateerde de oudste reglementering uit 1575. Het ging om een pakket maatregelen dat schout en gerecht van Monster uitvaardigden en waarin een drietal onderwerpen werd geregeld: het aannemen van bemanningsleden, de verkoop van de vangst via de visafslag en het voorkomen van onhygiënische toestanden bij de verwerking van met name schol. In grote lijnen bleven deze voorschriften de hele 17de eeuw van kracht. De gewestelijke overheid en vooral het College van de Grote Visserij te Delft concentreerden zich meer op de arbeidsverhoudingen in de pekelharingvisserij.¹⁸

Het hoofdseizoen voor alle vissers van de Zijde, van Ter Heijde tot aan Huisduinen, viel in de periode november tot juni. Voor deze teelt van Sint Maarten (11 november) tot aan Pinksteren golden de volgende voorschriften. De bemanningsleden werden verplicht zich te onderwerpen aan het gezag van de stuurman. Het werd hun verboden zich aan twee stuurlieden tegelijk te verhuuren. De stuurman mocht niet iemand in dienst nemen die zich al aan een ander had verhuurd. De afspraken mochten bekrachtigd worden met een vooruitbetaling (het handgeld) van maximaal dertig stuivers. Elke overtreding werd beboet met 18 of 36 gulden. Ook werd de betaling van de stuurman en bemanning geregeld. De wijze van betaling bleef tot in de 19de eeuw ongewijzigd. Zij vond plaats op de manier zoals die in de bovengenoemde keuren was voorgeschreven. Het loon van stuurman en bemanningsleden werd afhankelijk gesteld van de grootte van de vangst en van de prijzen die voor de aangevoerde vis werden betaald. Voor de steurharingvisserij werden dezelfde regels gehanteerd. Aan de hand van de boekhouding van de schrijvers op de afslag werd na afloop van een teelt het salaris (de besomming) vastgesteld en via de stuurman aan de bemanningsleden uitbetaald.¹⁹

Voor Heijenaars die ter haringvaart uitzelden, gold de uitvoerige regelgeving van het College van de Grote Visserij. Voor haar werk gedurende de hele teelt ontving de bemanning

17 HA Westland, RA Monster, inv.nr. 104 (19 augustus 1677); HA Westland, OA Monster, inv.nr. 81 (april 1689); J.C. Vermaas, *Geschiedenis van Scheveningen*, deel II, (Den Haag 1926) 62-65.

18 Van Vliet, *Vissers en kapers*, 39.

19 HA Westland, ONA Monster, inv.nr. 6101 (15 februari 1675); HA Westland, OA Monster, inv.nr. 1 (27 maart 1575); H. de Jager, *De middeleeuwse keuren der stad Brielle* (Den Haag 1901) 256-258, 349-350; Kranenburg, *Zeevisscherij*, 103-105; P. Meurs, 'Keuren van Terheide', *Verslagen en mededeelingen van de Vereniging tot uitgaaf der bronnen van het oud vaderlandsche recht*, 6 (1890-1903) 523-529, aldaar 525-527.

van een haringbuis gemiddeld tussen de vijftig en zestig gulden. Op het uitbetaalde loon kwam nog een toeslag in vis (de voering) die volgens een plakkaat uit 1580 mocht variëren van één ton tot een kinnetje haring, maar in de praktijk werd veelal meer haring gegeven. Veel reders vulden namelijk het loon met een teveel aan haring aan. Tussen stuurman en bemanningsleden ontstonden over dit punt vaak geschillen. Stuurman Joost Willemsz. liet in 1607 drie van zijn bemanningsleden voor schout en schepenen van Monster een verklaring afleggen over de ruzie die Arie den Raven met hem maakte over het al dan niet geven van twee kinnetjes haring. Den Raven meende die bedongen te hebben bij zijn aanname.²⁰

De afslag

Zodra thuiszeilende vissersschepen door de stoker van de vuurboet of door de klapwaker voor de kust werden gesignaleerd, liep hij het dorp rond om de schrijvers, scholdragers, vislopers, viskopers, familieleden en andere geïnteresseerden te waarschuwen om de vissersschepen met hun vangsten op te wachten. Alle vis die door Heijdse vissers werd gevangen, moest naar oude gewoonte via de afslag op het strand worden verkocht. Schout en schepenen zagen erop toe dat aan dit voorschrift streng de hand werd gehouden. Vooral zalm werd nog al eens buiten de afslag om verkocht. Stuurlieden mochten eventueel wel hun hele vangst direct aan een gegadigde verkopen, mits de verschuldigde belastingen maar werden betaald. Viskopers uit Ter Hejde hadden altijd het recht van voorkoop. Tegen dezelfde prijs konden zij een partij of een gedeelte daarvan claimen.²¹

In Scheveningen, Katwijk en Noordwijk waren de afslager en de schrijver dé functionarissen op de visafslag. In Ter Hejde waren beide functies in één persoon verenigd.²² Van oudsher was de visafslag met een heel pakket aan maatregelen omgeven. Toch lijken deze voorschriften weinig uitwerking te hebben gehad. Rond de visafslag vonden voortdurend incidenten plaats. Talloze keren werden omstanders gemaand de juiste afstand te bewaren tot de te verkopen vis, werden vechtlustigen bestraft, scheldpartijen beboet en het dragen van messen en andere wapens ten strengste verboden. Cornelis Gijsen uit Scheveningen werd zelfs opgepakt omdat hij verschillende omstanders had uitgescholden en met de plaatsvervanger van de schout en de schrijver had gevochten. De Heijdse visafslag nam zeker geen opvallende positie in. Ook in andere plaatsen waren geweld en onenigheid op en rond de visafslag een niet uit te roeien verschijnsel. Alle vissersplaatsen aan de Zijde, maar ook de visafslagen in de grotere steden, kenden stringente regelgeving om dit te voorkomen.²³

In de eerste maand van 1602 ontvingen de baljuws van Monster, Katwijk aan Zee, Noordwijk aan Zee, Zandvoort en Egmond een schrijven van de Grafelijkheids Rekenkamer uit Den Haag. Op verzoek van de ambachtsheren van deze heerlijkheden informeerde de secretaris van de Rekenkamer bij de baljuws naar de status van de afslagers en schrijvers. De ambachtsheren waren namelijk van mening dat zij het recht bezaten om de afslagers en schrijvers te benoemen in ruil waarvoor zij een geldbedrag ontvingen. Veel schrijvers dachten daar anders over. Een langslpend conflict ontstond dat pas tien jaar later door tussenkomst van het Hof van Holland werd geschikt.²⁴

²⁰ HA Westland, RA Monster, inv.nr. 103 (30 november 1607); Van Vliet, *Vissers en kapers*, 39.

²¹ HA Westland, OA Monster, inv.nrs. 8-9 (Keuren op de afslag, 17de eeuw).

²² Vermaas, *Scheveningen*, II, 88-90.

²³ HA Westland, OA Monster, inv.nrs. 4, 9 (8 februari 1634, 14 april 1647, 21 januari 1652); HA Westland, RA Monster, inv.nr. 63 (11 januari 1647); Vermaas, *Scheveningen*, II, 84-88, 94-95.

²⁴ HA Westland, OA Monster, 19 (Brieven van de Nassause Domeinraad).

Ook in latere jaren bleven namens de ambachtsheer de baljuw van Monster en de Nasause Domeinraad zich met de visafslag bemoeien. De afslagers dienden jaarlijks ten overstaan van de baljuw een eed af te leggen. In 1670 gebood de Domeinraad dominee Michael Hendriksz. en de kerkenraad van Ter Heijde de afslag goed te controleren zodat er niet met de belastingheffingen ten behoeve van de Heijdse kerk zou worden gesjoemeld.²⁵

Om malversaties rond de verkoop van schol te voorkomen, beschikten de afslagers over enkele scholtonnen. Met behulp van deze tonnen konden zij de viskopers vaste hoeveelheden schol leveren. Jaarlijks werden de scholtonnen onder het toezien van de kerkmeesters geijkt. Zij hadden er namelijk alle belang bij dat de verkoop van schol op een eerlijke manier plaats vond, omdat de Monsterse kerk van elke ton verkochte schol enkele penningen kreeg. Na het ijken van de tonnen verdwenen de kerkmeesters in de herberg om hun dorstige kelen te lessen met een kan bier of een stoop wijn. In de kerkrekeningen staan jarenlang uitgaven verantwoord die onder andere Jan Jansz. Jonge Slock, waard in de herberg 't Wapen van Rotterdam te Ter Heijde voor deze gelagen in rekening bracht.²⁶

Ondanks de jaarlijkse controle op de tonnen uitten de viskopers zo nu en dan klachten over de maat van de gebruikte scholtonnen. Ze zouden te klein zijn, waardoor zij te weinig vis voor hun geld kregen. De baljuw en de kerkmeesters werden naar Ter Heijde ontboden en vergeleken dan de tonnen met de geijkte scholton. In alle gevallen bleken de viskopers ten onrechte de afslagers beschuldigd te hebben. De maatvoering bleef een kwestie van vrouwen.²⁷

Aanvoer en verkoop

De Heijdse vissersvloot voerde hoofdzakelijk schol en schelvis aan en in mindere mate haring, kabeljauw en zalm. Dankzij de belastingen die op de aangevoerde vis werden geheven ten behoeve van het gasthuis, de vuurbaak en de kerk van Monster zijn voor enkele jaren de aangevoerde aantallen tonnen schol en schelvis te reconstrueren. Het aantal tonnen schol varieerde van 4.640 in 1600 tot 1.040 in 1670. De scholvisserij maakte zijn grootste bloei door in de jaren 1625 tot 1635. Hoogtepunten waren de jaren 1628 met 8.480 en 1631 met 9.520 tonnen. De schelvisvisserij lijkt aan het begin van de 17de eeuw door de scholvisserij te zijn overvleugeld. Hoogstwaarschijnlijk werd de schelvisvangst in de wintermaanden in toenemende mate negatief beïnvloed door de ernstige gevolgen van de zware stormen. Aanlanden werd steeds moeilijker en het schuitengat, de berging voor de zeeschuiten, was door stormschade steeds vaker onbereikbaar. Uiteindelijk zette na 1625 een daling in. De grootste aanvoer van schelvis lag in het eerste jaren van de 17de eeuw met als uitschieter 1603 toen 4.080 tonnen aan wal werden gebracht (grafiek 1).²⁸

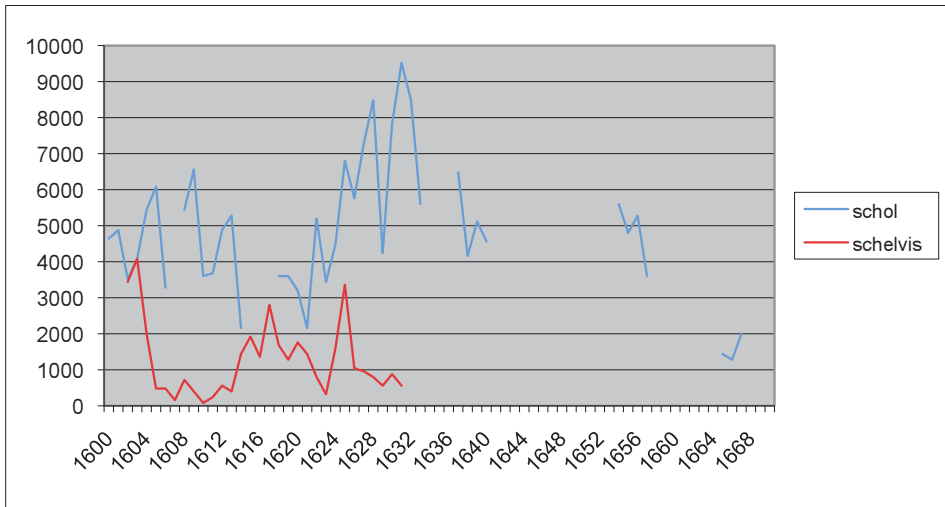
Ter Heijde telde zelf zo'n zeven à acht viskopers. Zij namen het leeuwendeel van de verkoop voor hun rekening. De gekochte verse vis vond zijn weg naar consumenten in Monster, Den Haag, Delft en Rotterdam. Net als in Scheveningen en andere vissersplaatsen werd in Ter Heijde de handel in verse vis hoofdzakelijk door vrouwen gedreven. Lopend met een

25 HA Westland, RA Monster, inv.nr. 3 (1645); NHK Ter Heijde, Diaconie, inv.nr. 29 (23 april 1670).

26 NHK Monster, Kerkvoogdij, inv.nrs. 3-9; HA Westland, OA Monster, inv.nrs. 568, 690.

27 HA Westland, ONA Monster, inv.nr. 6037 (21 december 1634).

28 Helaas is het bronnenmateriaal onvolledig waardoor geen volledige cijferreeks kan worden samengesteld. HA Westland, OA Monster, inv.nrs. 903-931, 1546-1551, 1577-1582, 1591, 1670-1699; NHK Monster, Kerkvoogdij, inv.nrs. 2-6, 9. Zie voor de gevolgen van de voortdurende stormen de paragraaf 'Stormvloed en zandverstuivingen' in dit artikel.

Grafiek 1 Overzicht van de aangevoerde tonnen schol en schelvis te Ter Heijde (1600-1670)

mand op de rug gingen zij naar de viswaag in Monster, naar de omliggende dorpen of naar Delft, Den Haag of Maassluis om langs de deuren hun vis te slijten. Grotere partijen werden met paard en wagen naar de afnemers vervoerd. Afhankelijk van de vraag en het aanbod elders deden ook viskopers uit de regio zaken op de Heijdse afslag.²⁹

De gedroogde schol had een groter afzetgebied. Via de Monsterse vaart werden per schuit Amsterdamse, Delftse, Rotterdamse en zelfs Nijmeegse kooplieden hiermee bevoorrad. Voor Heijdse begrippen ging het hierbij om grote bedragen. Zo staat in de boedelbeschrijving van een weduwe een post van maar liefst 245 gulden voor gedroogde schol open die was geleverd aan een Amsterdammer. Schrijver Harmen Jansz. Crijnsman machtigde iemand uit 's-Gravenzande om in Delft en Amsterdam wanbetalers te dwingen alsnog de hun geleverde tonnen gedroogde schol te betalen.³⁰

Sommige viskopers kochten verse vis direct op zee. Vanuit de zeeschuiten werd de vangst dan overgezet in andere schepen die daarmee naar Engeland voeren. Londen vormde voor deze handel het centrum. Het 'op de stroom' of 'op de leck' kopen en verkopen van vis was een doorn in het oog van de schrijvers van de visafslag. Talloze keren vergaten Heijdse stuurlieden dan de voorgeschreven belasting te betalen, waardoor de schrijvers hun inkomsten misliepen. Schattingen over de hoogte van de gederfde inkomsten ontbreken echter. Brielse en Maassluise vishandelaren klaagden veelvuldig over de concurrentie die zij op de Londense vismarkten ondervonden van vis die afkomstig was uit Ter Heijde en Scheveningen. Heijdse viskopers waren echter ook buiten het dorp actief, bijvoorbeeld in Maassluis en Scheveningen.³¹

²⁹ HA Westland, ONA Monster, inv.nr. 6033 (5 februari 1623); De Wit, 'Zeemansvrouwen', 73-74.

³⁰ HA Westland, ONA Monster, inv.nr. 2 (17 januari 1629); HA Westland, Weeskamer Monster, inv.nrs. 17 (8 april 1613), 18; HA Westland, ONA Monster, inv.nr. 6037 (2 januari 1626).

³¹ HA Westland, OA Monster, inv.nr. 9 (1 mei 1611); Hoogheemraadschap Delfland, OA, inv.nr. 2730 (Lijsten met viskopers uit de jaren 1621-1636).

Investeerders

De uitreding van pinken, zeeschuiten en haringbuizen vergden enorme investeringen. Omdat voor de aankoop van een nieuwe pink of zeeschuit beduidend minder kapitaal nodig was dan voor een haringbuis, werden deze schepen vooral door de stuurlieden zelf aangekocht. Gemiddeld kostte een zeeschuit inclusief zeilen en viswant zo'n 450 à 750 gulden. De schrijvers van de afslag speelden hierbij als kredietverstrekker een cruciale rol. Zodra iemand voldoende kennis in huis had om met een zeeschuit uit te varen, kon hij bij de schrijver geld lenen voor de aankoop van een romp, want en netten.

Voor de financiering van grotere reparaties deden de stuurlieden eveneens een beroep op de schrijvers. De schrijvers liepen grote financiële risico's en procedeerden geregeld voor schout en schepenen ten einde wanbetalers te dwingen hun verplichtingen na te komen. Schrijver Cornelis Willemsz. Coucx had in 1657 van diverse stuurlieden 786 gulden tegoed. Zijn collega Arie Blasen Vos voerde tegen de weduwe van een andere stuurman een langdurig proces om het restant terugbetaald te krijgen van de koopsom van de zeeschuit van haar overleden man. Soms sprongen de Heijdse diaconie of ouders bij.³²

In sommige gevallen maakte een stuurman toch dankbaar gebruik van derden die in een zeeschuit wilden participeren. Een mooi voorbeeld is stuurman Magnus Robbrechtsz. Hij en zijn bemanningsleden kregen van de baljuw van Monster jonkheer Johan Polyander en van enkele Haagse patriciërs een schitterend 'lease'-aanbod (tabel 1)³³. Robbrechtsz. kon met hun zeeschuit uitvaren op voorwaarde dat hij twee van de vier netten leverde, zelf voedsel en drank betaalde, gedurende een jaar met zijn bemanningsleden beschikbaar bleef, zich niet ter haringvangst zou verhuren, zolang het weer het toeliet elke dag uit vissen zou gaan, eventuele schade voor de helft betaalde en in voorkomende gevallen bereid was om enkele reizen naar Engeland, Frankrijk of Zeeland te maken. De reders konden aanspraak maken op 30% van de opbrengsten. De overige 70% werd verdeeld onder de stuurman en de bemanningsleden. Hoogstwaarschijnlijk hebben alle betrokkenen baat gehad bij deze constructie.³⁴

Rond 1640 bedroegen de uitrustingskosten van een volledig uitgeruste haringbuis ongeveer 7.500 gulden. Sinds de 15de eeuw was de meest gebruikelijke investeringsvorm in deze branche het kopen van scheepsparten. Het benodigde kapitaal om een vissersschip uit te rusten werd dan door verschillende geldschietters bijeengebracht. Zij kregen voor hun kapitaalbreng een 1/2, 1/4, 1/8, 1/16, 1/28 of 1/32 part in het betreffende schip. De eigenaars van de scheepsparten waren de reders en de reders van alle parten vormden samen een rederij. Elk schip had dus zijn eigen rederij. Het aantal reders dat een vissersschip kon hebben, was zeer verschillend. De risico's die het bezit van een schip met zich meebracht, werden op deze manier over meerdere personen gespreid. Zeker in een tijd toen het verzekeringswezen nog niet volledig was ontwikkeld, was deze vorm van risicospreiding van groot belang. In Ter Heijde was onvoldoende kapitaal voor handen. Het waren met name de rijke inwoners uit Delft, Den Haag, Maassluis, Vlaarding en Rotterdam die in haringbuizen en in grotere zeeschuiten van Heijdse stuurlieden hun geld belegden. In 1621 verklaarden twee

32 HA Westland, ONA Monster, inv.nr. 6101 (22 juni 1670, 1674); HA Westland, RA Monster, inv.nrs. 5 (7 maart 1657), 6 (13 februari 1686), 62 (1610), 170 (26 januari 1686); HA Westland, Weeskamer Monster, inv.nrs. 17 (14 april 1619), 18 (16 november 1655); HA Westland, OA Monster, inv.nr. 234.

33 HA Westland, OA Monster, inv.nr. 186 (27 december 1658).

34 Ibidem, inv.nr. 186 (27 december 1658); HA Westland, Weeskamer Monster, inv.nr. 18.

Tabel 1 Overzicht van investeerders in de zeeschuit van stuurman Magnus Robbrechtsz. (1658)

Naam	Functie
Johan Polyander	Baljuw van 's-Gravenzande en Monster
Anthonis Pieteron	Schepen in Den Haag
Ernest Vigelij van Claerberg	Hoofdmeester van de Prins Willem
Laurens de Haes	Advocaat bij het Hof van Holland
Rochus van Molenschot	Advocaat bij het Hof van Holland
Michiel van der Staal	Commies

inwoners uit Ter Heijde voor de Vlaardingse schepenbank op verzoek van hun stuurman Willem Joosten dat zij de nacht ervoor met hun buis bij Brielle voor anker liggend, waren aangevaren door een onbekend schip. Opmerkelijk is dat hun buis *Raepen geneucht* heette naar de Delftse rederijkerskamer *De Rapenbloem* onder het devies 'Wij rapen gheneucht'. Hoogstwaarschijnlijk participeerden Delftse investeerders in Joostens buis.³⁵

Vergelijkbaar met het kopen van scheepsparten was de aankoop of inbreng van een aantal netten in een haringbuis. Een viertal netten vertegenwoordigde de waarde van 1/14 part. In allerlei boedelbeschrijvingen treden voogden van weeskinderen of de Monsterse weesmeesters op die voor hun pupillen netten verkochten. Met de opbrengsten konden de wezen onderhouden worden³⁶

De teloorgang van de visserij in Ter Heijde

Onveiligheid op zee

Naast het onvermijdelijke natuurgeweld werden generaties lang Heijdse vissers tijdens hun werk op zee met oorlogsgeweld geconfronteerd. Gedurende de hele 17de eeuw wisselden oorlogen elkaar voortdurend af. Slechts met enkele tussenpozen was er vrede. De eerste vier decennia stonden in het teken van de oorlog met Spanje, daarna volgden kort achter elkaar drie zeeoorlogen met Engeland en tenslotte de Negenjarige Oorlog (1688-1697). Gevaren op zee, hoge oorlogsbelastingen en onveiligheid in de kustgebieden waren bijna een eeuw lang de normaalste zaak van de wereld.

In eerste instantie ondervonden de kustvissers de meeste hinder van Duinkerker kapers die vanuit Vlaanderen de Noordzee onveilig maken. Zij lieten schepen zinken of brachten schepen en opvarenden op naar Vlaanderen. Vissers waren hun leven op zee niet zeker. Zij opereerden vaak vlak onder de kust. In 1601 had een Duinkerker voor de Heijdse en Scheveningse kust zo veel succes, dat stadhouder Maurits de Rotterdamse admiraliteit twee vissersschepen liet bewapenen die er in slaagden het kaperschip te verschalken. De kapers werden in Rotterdam geëxecuteerd.³⁷

Onder de vissers maakten de Duinkerker kapers talloze slachtoffers. Stuurman Willem Vranckensz., getrouwd en vader van zeven kinderen, was nog maar net in zee gelopen – zijn

35 GA Vlaardingen, RA, inv.nr. 150 (22 september 1621); F.C. van Boheemen en Th.C.J. van der Heijden, *De Delftse rederijkers 'Wij rapen gheneucht'* (Amsterdam 1982) 27-37.

36 A.P. van Vliet, 'The sea fishery as an opportunity for investment in the Dutch Republic' in: L.M. Akveld e.a. (red.), *Financing the Maritime Sector* (Esbjerg 2002) 131-145, aldaar 133-136.

37 A.P. van Vliet en W. Duijvesteyn, 'De kustverdediging tussen 's-Gravenzande en Ter Heijde (1569-1648)', *Historisch Jaarboek Westland* 7 (1994) 54-72, aldaar 63-64.

netten waren nog droog – toen hij werd genomen door kaperkapitein Anthonie Rijck. Zijn scheepje werd opgebracht naar Duinkerken en hij zelf belandde op 30 maart 1601 in de Duinkerke gevangenis. Na betaling van een losgeld van vierhonderd gulden mocht hij huiswaarts keren. Sommige vissers kwamen dankzij uitwisselingsverdragen vrij. Gevangen kapers in de Republiek werden dan uitgewisseld tegen vissers die in Vlaanderen gevangen zaten. Anderen hadden minder geluk. Hun familie en vrienden draaiden op voor de betaling van de geëiste losgelden en gevangenskosten. Deze konden oplopen tot meer dan 1.500 gulden de man. Bedragen die de meeste achterblijvers niet konden opbrengen. Zij waren overgeleverd aan de goedheid van rijkere dorpsgenoten. Zo eiste kaperkapitein Pieter Amen in 1626 van stuurman Jan Claasz. 1.400 gulden losgeld en honderd gulden voor het niet plunderen van diens schip. Maritje Oliviersdr. uit Ter Heijde vroeg en kreeg van de Monsterse bestuurders toestemming een collecte te houden om met de opbrengst daarvan de gevangenskosten van haar man Willem Thomasz. Hitlander, te kunnen betalen. Hij zat gevangen te Oostende en was 'vergeten' tijdens de uitwisseling van 1629. De vrouw van stuurman Jan Claasz. Boon had minder succes. Om precedentwerking te voorkomen weigerden de Monsterse schout en schepenen haar financieel te steunen. Zij kreeg het advies haar huis, huisraad, kleding en viswant te verkopen en met de opbrengst haar man vrij te kopen.³⁸

In sommige jaren bood de Duinkerke admiraliteit reders de gelegenheid om paspoorten te kopen. Eenmaal in het bezit van zo'n vrijgeleide konden de vissers ongestoord hun bedrijf uitoefenen. Paspoorten waren te koop voor een periode van zes of twaalf maanden. De hoogte van de bedragen waren afhankelijk van de grootte van het schip. De Staten-Generaal verboden geregeld de aankoop van deze 'papieren harnessen'. Zij vonden dat er daardoor teveel geld naar de vijand ging. Slechts enkele Heijdse vissers schaften rond 1600 zo'n paspoort aan. Het waren uitsluitend stuurlieden van haringbuizen en niet die van de zeeschuiten.³⁹ Om toch iets aan de onveiligheid op zee te doen, reisden geregeld de voogden van Ter Heijde naar de stadhouder in Den Haag om hem te vragen konvooiers voor de zeeschuiten te regelen. Een enkele keer hadden zij succes. De Rotterdamse admiraliteit werd dan gelast een oorlogsschip uit te rusten om de kustvissers te beschermen.⁴⁰

Daarnaast stond het kustgebied van Zeeland en Holland lange tijd bloot aan plunderingen door Duinkerke kapers. 'Verlos ons van de kapers Heer', was een veel gehoorde smeekbede.⁴¹ Zowel in Brielle en op Voorne als in de kuststreek ten noorden van de Maasmond bij 's-Gravenzande, Ter Heijde en Scheveningen werden maatregelen genomen om landingen van de kapers te voorkomen. Alle maatregelen waren grotendeels gebaseerd op ervaringen uit de eerste Opstandsjaren toen Watergeuzen hetzelfde gebied onveilig maakten. De burgers uit het gebied werden opgeroepen wacht te houden langs de stranden. Op de torens van Brielle, 's-Gravenzande en Monster en op de vuurboet van Ter Heijde werden wachten geïnstalleerd. Alle bewakingsmaatregelen ten spijt, het bleef eenvoudig om ongehinderd in het Hollandse kustgebied aan land te gaan. Duinkerkers die zich voordeden als schip-

38 Algemeen Rijksarchief (hierna ARA) Brussel, Admiraliteitscollege, inv.nrs. 59 (30 maart 1601), 61 (4 juni 1601), 253; HA Westland, OA Monster 7 inv.nrs. (1626); RA Monster 2, (22 juni 1630), 140 (22 maart 1630, [1635]); Van Vliet, *Vissers en kapers*, 258-265.

39 ARA Brussel, Admiraliteitscollege, inv.nrs. 63-64.

40 HA Westland, OA Monster, inv.nrs. 933, 939, 941.

41 HA Westland, OA Monster, inv.nr. 594.

breukelingen werden in de vissersgemeenschappen gastvrij onthaald en met een goed verhaal kwam een kaper ver.⁴²

Tijdens de Engelse zeeoorlogen werd het vangstseizoen geregeld vroegtijdig beëindigd of werden zelfs alle visserijactiviteiten van overheidswege verboden, met als gevolg dat de hele visaanvoer en -verkoop stil kwam te liggen. Dit had niet alleen in een kustdorp als Ter Heijde, maar ook in plaatsen waar de haringvaart de hoofdnering was, desastreuze gevolgen.⁴³

Ook vielen er slachtoffers. Na afloop van de Eerste Engelse Zeeoorlog vroegen vertegenwoordigers van de Heijdse diaconie aan de Staten van Holland om maatregelen voor de verarmde bevolking: ‘omdat sij gansch onvermogene ende tot extremitet gekomen sijn, oock meest bestaen in arme weduwen en wesen die haer mans en vaders in den Engelschen Oorlogh veel verlooren hebben.’⁴⁴ Anderen werden door Engelse oorlogsschepen onderschept en opgebracht naar Engeland, waardoor reders en thuisfront in financiële moeilijkheden raakten.⁴⁵

Door de vaarverboden gingen in de Derde Engelse Zeeoorlog en Negenjarige Oorlog geen vissersschepen verloren. Wel hadden de inwoners sterk te lijden onder de inkwartiering van soldaten en de heffing van allerlei oorlogsbelastingen. Een verzoek van dominee Nicolaas van Bremen, de diakenen en de gasthuismeesters van Ter Heijde aan de Staten van Holland om, vanwege de inkomstenderving door de oorlog, verschoond te blijven van een nieuwe belastingheffing op uitstaand kapitaal werd door de Staten afgewezen.⁴⁶ Alleen in 1694 ontstond enige paniek toen het leek dat Franse kapers bij Ter Heijde een landing wilden uitvoeren. In overleg met de Monsterse schout kondigden de Heijdse voogden allerlei bewakingsmaatregelen af.⁴⁷

Als gevolg van de vele oorlogen hielden werkloosheid en armoede steeds meer inwoners van Ter Heijde in hun greep. De economisch draagkrachtigen verhuisden naar Monster, Scheveningen, Delfshaven of Maassluis. Anderen hielden de lokale kustvisserij voor gezien en gingen op de haringschepen van Maassluis, Vlaardingen, Schiedam en Rotterdam werken. In deze situatie lieten ook investeerders uit de omringende plaatsen het afweten. De neerwaartse spiraal werd bovendien versterkt door de onveilige woonsituatie in Ter Heijde. Door de voortdurend terugkerende stormvloedden liep het dorp gevaar te worden verzwolgen.⁴⁸

Stormvloedden en zandverstuivingen

Net als de andere dorpen aan de Hollandse kust kreeg Ter Heijde (afb. 3) vanaf het begin van de 17de eeuw in toenemende mate te maken met de gevolgen van een hogere stormvloedfrequentie. De kuststrook brokkelde honderden meters af en het dorp en de omgeving werden door overstuivend zand geregeld bedolven. Voortdurend liepen de vissersschepen op

42 Van Vliet en Duijvesteyn, ‘De kustverdediging’, 54-72.

43 L. Sicking en A.P. van Vliet, ‘“Our Triumph of Holland”’. War, Violence, and the Herring Fishery of the Low Countries, c. 1400-1650’ in: L. Sicking en D. Abreu-Ferreira (red.), *Beyond the Catch. Fisheries of the North Atlantic, the North Sea and the Baltic, 900-1850* (Leiden 2009) 337-364, aldaar 360-361.

44 NHK Ter Heijde, Diaconie, inv.nr. 29 (8 oktober 1658); A.P. van Vliet, ‘De Nederlandse zeevisserij en de Eerste Engelse zeeoorlog (1652-1654)’, *NETwerk Jaarboek Visserijmuseum* 16 (2005) 7-19, aldaar 9-10, 13, 17-19.

45 HA Westland, ONA Monster, inv.nr. 6100 (11 oktober 1665, 12 januari, 6 oktober 1666).

46 NHK Ter Heijde, Diaconie, inv.nr. 29 (20 maart 1673).

47 HA Westland, OA Monster, inv.nrs. 81, 84-85, 87, 657, 661, 663; NHK Ter Heijde, Kerkvoogdij, inv.nr. 1.

48 De Wit, *Leven, werken en geloven*, 53-54, 226.

Afb. 3 Tekening van het dorp Ter Heijde uit 1660. Hoogheemraadschap Delfland, OA, inv.nr. 2144/1.

het strand gevaar kapot te slaan, dreigde het schuitengat onder water te lopen, werd de verbinding met het strand (het wagenslag) weggeslagen, werd het transport van de vangst over de moeilijk begaanbare, overstuifde wegen naar de consumenten in bijvoorbeeld Den Haag, Delft en Rotterdam bemoeilijkt en dreigden huizen in zee te storten.

In 1635 dienden de voogden van het 'arme zeedorp' Ter Heijde bij het hoogheemraadschap Delfland een verzoek om belastingverlaging in. Zij onderbouwden dit met het argument dat in de laatste jaren door stormen ongeveer veertig huizen 'van boven ter strandwaert affgefallen' zijn, waardoor veel inwoners van Ter Heijde tot de bedelstaf waren geraakt.⁴⁹ Door aantasting van de duinen was het schuitengat in 1651 zo klein geworden dat de daar liggende schepen werden bedreigd.⁵⁰

Het hoogheemraadschap Delfland en de inwoners van Ter Heijde moesten machteloos toezien hoe de duinvoet jaar op jaar steeds meer landinwaarts kwam te liggen. Herhaaldelijk vroegen de voogden om maatregelen. Tevergeefs liet het hoogheemraadschap keer op keer aannemers rietschuttingen plaatsen om het duinzand vast te houden en houten zeeweringen en paalconstructies aanbrengen. De kunstmatige zeeweringen kregen in de omringende Westlandse dorpen de bijnaam het 'gouden hoofd'. Zij vormden een zware aanslag op het budget van het hoogheemraadschap en zorgden voor allerlei extra waterschapsheffingen. Nadat er bij een storm in september 1654 opnieuw enkele huizen van de duinen waren gestort, besloot Delfland om het puin van de huizen op te kopen en dit te storten aan de voet van een aangebrachte zanddijk. Ook dit mocht niet baten.

⁴⁹ HA Westland, RA Monster, inv.nr. 140.

⁵⁰ HA Delfland, OA Delfland, inv.nrs. 2140, 2143; J. Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen* (Franeker 2000) deel 4, 531.

Afb. 4 Gezicht op het dorp Ter Heijde met links en rechts boerenwoningen. Op de voorgrond links zijn spelende kinderen met een hond afgebeeld. Links in het midden staat een man met een vismand op zijn rug. Rechts zijn mensen in gesprek. In de verte staat de kerktoeren van Monster. Tekening in sepia van P.C. la Fargue uit circa 1775. Gemeentearchief Den Haag, inv.nr. 12134.01.

De stormvloed van 1660, 1665, 1682 en latere jaren richtten telkens grote schade aan.⁵¹ De gevolgen van een stormvloed uit 1660 zijn door landmeter Pieter Floris van der Salm nauwkeurig op een kaart vastgelegd. Het betrof de toen aangerichte ravage. Opnieuw was een aantal huizen van de duinrand in zee gestort. Afgezien van de schade aan gebouwen veroorzaakte elke stormvloed schade aan het schuitengat en het wagenslag. In de wintermaanden bemoeilijkte dit in toenemende mate het vertrek van de zeeschuiten en de aan- en afvoer van de visvangsten.⁵² In 1671 verklaarden enkele inwoners van Ter Heijde dat er de laatste decennia wel honderd huizen waren weggespoeld, en dat waar vroeger hun (voor)ouders woonden, nu werd gevist.⁵³

Vanwege de voortdurende kustafslag werd in 1661 een begin gemaakt met de verplaatsing van het dorp. Aan de oostelijke buitenkant van de oude dorpskern werd in 1667 een nieuwe kerk gebouwd. Daarna volgden andere openbare gebouwen, zoals de pastorie, het dorps-huis en het gasthuis. Bijna veertig jaar later was de zee tot enkele tientallen meters van de nieuwe dorpskern opgerukt, waarna een volgde verplaatsing werd voorbereid. De slachtoffers werden echter aan hun lot overgelaten. Iedereen draaide zelf voor de verplaatsingskos-

51 M.E.K. Gottschalk, *Stormvloed en rivieroverstromingen in Nederland* (Assen/Amsterdam 1977) deel III, 183, 218, 355, 410; A.J. van der Valk, 'Het wandelende dorp. Ruimtelijke veranderingen, overheidsbemoeienis en planning in Ter Heijde', *Rooilijn* 8 (1988) 245-251, aldaar 247.

52 HA Delfland, OA Delfland, inv.nr. 2144.

53 HA Westland, ONA Monster, inv.nr. 6101 (23 maart 1673).

ten op. Hooguit konden zij rekenen op een nieuwe huurovereenkomst voor een meer landinwaarts gelegen perceel. Pas rond 1800 slaagde men er in met behulp van stenen strekdammen de kustafslag een halt toe te roepen.⁵⁴

Conclusie

Gedurende de hele 17de eeuw was de visserij voor de inwoners van Ter Heijde het bestaansmiddel. In normale tijden was de visserij een lonende bedrijfstak, maar als door oorlogs- of natuurgeweld schepen of netten verloren gingen, konden alleen hoge winsten tijdens de volgende teelt de geleden schade compenseren. Tijdens de 17de eeuw ging er bijna geen decennium voorbij dat de Republiek niet in conflict was met een of meer Europese mogendheden. Al deze oorlogen hadden een enorme impact op de visserij. Schepen werden genomen, opgebracht of tot zinken gebracht. Vissers lieten het leven of brachten maandenlang door in Vlaamse of Engelse gevangenissen. De schade was enorm en kon uiteindelijk niet meer gecompenseerd worden. Investeerders van buiten Ter Heijde lieten het dan ook afweten. Het dorp verarmde. Het werd een gemeenschap met een hoog aantal armlastigen. Daarnaast werd de woonsituatie steeds moeilijker. Zware stormen gecombineerd met slecht onderhoud van duinen en dijken zorgden ervoor dat de duinengordel voortdurend afkalfde en talloze vissershuisen in de golven verdwenen.

Aan het einde van de 17de eeuw moest zelfs het hele dorp worden verplaatst. Door kapitaalschaarste miste Ter Heijde de mogelijkheid om net als in Scheveningen en Katwijk grotere en rendabelere zeeschuiten, de zogenoemde bomschuiten, uit te rusten. De meeste rederers en investeerders hielden het voor gezien. Noodgedwongen maakten veel Heijenaars de overstap naar de agrarische sector of gingen werken op de Maassluisse en Vlaardingse vissersvloot. De eens zo bloeiende visserij van Ter Heijde verdween grotendeels (afb. 4). In het midden van 19de eeuw voer nog slechts een zeeschuit vanaf het Heijdse strand naar zee.⁵⁵

⁵⁴ Van der Valk, 'Het wandelende dorp', 247-248.

⁵⁵ Zie: Kramer, 'De visserij van de Zijde', 183.

Huishoudens, werk en consumptieveranderingen in vroegmodern Holland

Het voorbeeld van de koffie- en theeverkopers in 18de-eeuws Leiden*

Nespresso, Senseo, of een ouderwets kopje uit de pergolator? De koffieliefhebber heeft tegenwoordig keuze te over. Voor wie liever thee drinkt, zijn er losse thee en zakjes in alle denkbare smaken. Koffie en thee zijn producten die sterk verbonden zijn met variatie, smaak en marketing – bij uitstek symbolen van de hedendaagse consumptie maatschappij. Maar ook historisch gezien worden koffie en thee dikwijls in verband gebracht met belangrijke consumptieveranderingen. Rond 1700 werden deze dranken in toenemende mate vanuit de koloniën ingevoerd en op steeds grotere schaal geconsumeerd door steeds bredere lagen van de bevolking. Sommige historici menen zelfs dat de behoefte aan koffie, thee en andere nieuwe goederen ertoe leidde dat (arbeiders)gezinnen meer en harder gingen werken om deze consumptiedoelen te bereiken. In deze theorie van de 'industrious revolution' speelt de rol van (getrouwde) vrouwen een grote rol. Onder meer door de vergroting van hun economische activiteiten voor de markt zouden inkomens van vroegmoderne gezinnen zijn gegroeid. Dit artikel onderzoekt een van de nieuwe mogelijkheden voor gezinnen in Leiden om het inkomen te vergroten: de verkoop van koffie en thee. Door het analyseren van de professionele achtergrond van Leidse koffie- en theeverkopers en hun echtgenoten wil het inzicht bieden in de complexe relatie tussen veranderende consumptiepatronen, arbeid en de gezinseconomie.

Inleiding

In de 18de eeuw voltrokken zich grote veranderingen in het consumptiegedrag in Noord-West Europa, een fenomeen dat historici ook wel de 'consumptierevolutie' noemen. In landen als Engeland, de Zuidelijke Nederlanden, en de Noordelijke Nederlanden nam vanaf het begin van de 18de eeuw de consumptie sterk toe, vooral bij mensen uit de middenklassen, maar ook in de minder welgestelde sociale lagen (afb. 1).¹ Behalve dat mensen meer gingen consumeren, verschenen er ook nieuwe producten op de markt die door Europeanen van allerlei rangen en standen met groot enthousiasme werden aangeschaft. Uit de koloniën in de Oost haalde men specerijen, thee, koffie en geweven katoen, en uit de West werden onder meer koffie, suiker, cacao en katoen aangevoerd.

De wijzigingen in consumptiepatronen hingen echter niet alleen samen met de ontdekking van Oost- en West-Indië. Natuurlijk zorgde de enorm toegenomen invoer van exotische producten voor een grote daling van de verkoopprijzen waardoor de nieuwe goederen ook binnen het bereik vielen van consumenten die niet tot de elite behoorden.² Maar volgens

* Wij willen Markus Küpker bedanken voor zijn uitgebreide advies bij het ontwerpen en koppelen van de databases gebruikt in dit artikel.

- 1 N. McKendrick, J. Brewer en J.H. Plumb, *The birth of a consumer society. The commercialization of eighteenth-century England* (Bloomington 1982); C. Shammas, *The pre-industrial consumer in England and America* (Oxford 1990); B. Blondé en I. Van Damme, 'Een crisis als uitdaging? Kleinhandelsevoluties en verbruiksveranderingen te Antwerpen (ca. 1648- ca. 1748)', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 4 (2007) 61-88; J. de Vries, 'Peasant demand patterns and economic development: Friesland 1550-1750' in: W.N. Parker en E.L. Jones (red.), *European peasants and their markets. Essays in agrarian economic history* (Princeton 1975) 205-259.
- 2 P. Reinders e.a. (red.) *Koffie in Nederland. Vier eeuwen cultuurgeschiedenis* (Zutphen 1994) 25-27; J.A. Kamermans, *Materiële cultuur in de Krimpenerwaard in de zeventiende en achttiende eeuw. Ontwikkeling en diversiteit* (Wageningen 1999); Hester Dibbits, *Ver-*

Afb. 1 Machteld Muilman (1718-1773), de echtgenote van de schatrijke koopman Jan Pranger, geschilderd door Frans van der Mijn in 1745. De porseleinen kop en schotel waaruit ze koffie of thee drinkt, lieten zien dat zij een modieuze vrouw was. Afbeelding: Rijksmuseum Amsterdam.

de theorie van de *industrious revolution* ('revolutie van de vlijt'), die Jan de Vries sinds het begin van de jaren 1990 ontwikkelde, was er meer aan de hand.³ Volgens De Vries gingen huishoudens in deze periode namelijk bewust meer en langer werken om hun consumptiemogelijkheden te vergroten. Vooral vrouwen en kinderen, die voorheen voornamelijk voor eigen gebruik produceerden binnen de gezinseconomie, zouden hun arbeid beschikbaar hebben gesteld voor de markt. Deze toegenomen vlijtigheid zou kunnen verklaren waarom in een periode van economische terugval en stagnerende reële lonen toch een toegenomen consumptie valt waar te nemen.

De *industrious revolution* zou zijn begonnen in de Republiek, en dan met name in de provincie Holland waar al vanaf ongeveer 1650 tekenen van een verreгаande vercommercialisering van de economie zijn waar te nemen.⁴ Recent onderzoek naar de ontwikkeling van de kleinhandel in de Republiek bevestigt dit vermoeden: in de Hollandse steden nam het aan-

trouw bezit. *Materiële cultuur in Doesburg en Maassluis 1650-1800* (Nijmegen 2001).

3 De meest recente versie van Jan de Vries' theorie is te vinden in: J. de Vries, *The Industrious Revolution. Consumer behaviour and the household economy, 1650 to the present* (Cambridge 2008).

4 De Vries, *Industrious Revolution*, 52-58.

tal winkels in nieuwe en goedkopere producten vanaf ongeveer 1670 sterk toe.⁵ In de handel in stoffen groeide bijvoorbeeld het aantal verkopers van katoen en accessoires. Waar we in 1674 nog slechts een handvol katoenwinkels vinden in steden als Rotterdam en Leiden, was rond 1750 de katoenstoffenwinkel in veel steden binnen en buiten de provincie Holland niet meer weg te denken uit het straatbeeld. Ook het aantal koffie- en theewinkels nam sterk toe tussen circa 1670 en 1750. In 1749 waren er in Leiden meer koffie- en theewinkeliers dan kruideniers: de handelaren in koffie en thee vormden zelfs de grootste groep gespecialiseerde handelaren (afb. 2).⁶ Deze ontwikkeling bleef overigens niet beperkt tot de steden. In Winkel, een plaatsje op het Noord-Hollandse platteland met slechts 660 inwoners, vinden we bijvoorbeeld rond 1750 wel vijftien handelaren in koffie en thee.⁷

Interessant is dat met de toename van het aantal winkels in goedkopere producten ook het aantal vrouwelijke handelaren sterk steeg.⁸ Een eerder verkennend onderzoek naar koffie- en theewinkels laat verder zien dat voornamelijk gehuwde vrouwen actief waren in deze nieuwe branche.⁹ Dit lijkt het vermoeden van Jan de Vries dat in deze periode veel gehuwde vrouwen voor de markt zouden zijn gaan werken te bevestigen. De vraag is echter waarom grote aantallen gehuwde vrouwen zich ineens in de handel in koffie en thee begaven. Werkten deze vrouwen voorheen inderdaad in het bedrijf van hun man en zo ja, was het openen van een eigen winkel voornamelijk gemotiveerd door een drang om meer te consumeren?

De motivaties van mensen uit het verleden zijn vaak moeilijk te achterhalen, zeker wanneer alternatieve beweegredenen een rol kunnen hebben gespeeld. Op het moment dat de zogenoemde *industrious revolution* zich zou afspelen in de Hollandse steden, werden deze ook getroffen door economische achteruitgang. Dit zou kunnen betekenen dat het niet alleen de wens tot meer consumeren was die mensen aanzette tot het ontplooiën van nieuwe economische kansen, maar ook als strategie om de risico's van instabiele inkomens te spreiden door verschillende gezinsleden ander werk te laten doen, of misschien zelfs een manier om te overleven, door het afnemen van andere arbeidsmogelijkheden (zoals loonarbeid in de textiel).¹⁰

Het doel van dit artikel is een eerste indruk te krijgen van deze motieven, door te onderzoeken wie de mensen die een koffie- en theewinkel openden nu precies waren. In hoeverre waren deze personen al (echtgenotes van) winkeliers, die zich gingen richten op nieuwe producten en zo de consumptiemogelijkheden van hun gezin uitbreidden? Waren het (vrouwen van) geproletariseerde ambachtlieden die niet langer aan de slag kwamen in de nijverheid? Of waren zij voormalige loonarbeiders in de textielnijverheid, waarmee het na 1650 bergafwaarts ging in de Hollandse steden? De stad Leiden, een belangrijke stad in het gewest Holland, lijkt een uitgelezen casus voor deze onderzoeksvragen. Tussen het laatste

5 D. van den Heuvel, *Women and entrepreneurship. Female traders in the Northern Netherlands c. 1580-1815* (Amsterdam 2007) 177-211.

6 Van den Heuvel, *Women and entrepreneurship*, 188-189, 202. Vergelijk De Vries, *Industrious Revolution*, 157.

7 Van den Heuvel, *Women and entrepreneurship*, 193.

8 Ibidem, 220-222; L. Van Aert en D. van den Heuvel, 'Sekse als sleutel tot succes? Vrouwen en de verkoop van textiel in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden 1650-1800', *Textielhistorische Bijdragen* 47 (2007) 7-32.

9 Van den Heuvel, *Women and entrepreneurship*, 195.

10 E. van Nederveen Meerkerk, *De draad in eigen handen. Vrouwen en loonarbeid in de Nederlandse textielnijverheid, 1581-1810* (Amsterdam 2007) 136; E. van Nederveen Meerkerk en A. Schmidt, 'Women's and children's work in an industrious society: The Netherlands, 17th-19th centuries' (Ongepubliceerd paper voor het *World Economic History Congress*, Utrecht, 3-7 augustus 2009) 10.

Afb. 2 Koffie- en theewinkel Het Klaverblad op Hogevoerd 15 in Leiden. Deze winkel werd in 1769 geopend door de pruikenmaker Jacobus van der Kreek en bestaat nog steeds. Foto: A. Nobel.

kwart van de 17de en de eerste helft van de 18de eeuw vond in Leiden namelijk een enorme economische achteruitgang plaats. Het aantal inwoners daalde van 55.000 in 1675 naar 37.000 rond 1750.¹¹ De zeer belangrijke Leidse textielnijverheid die sinds het begin van de 17de eeuw tot grote bloei was gekomen, zakte na 1670 in door toenemende concurrentie uit binnen- en buitenland. Tegelijkertijd laten belastingregisters zien dat de kleinhandel in deze periode juist belangrijker werd voor de lokale economie. Leiden is daarom zeer geschikt om te onderzoeken wat het effect was van grote verschuivingen in de lokale economische structuur op de arbeidsdeling binnen huishoudens en vice versa.

Omdat in Leiden registers van nieuwe vergunningen voor de verkoop van koffie en thee voor de hele 18de eeuw bewaard zijn gebleven, is het mogelijk inzicht te krijgen in de

¹¹ D.J. Noordam, 'Demografische ontwikkelingen' in: S. Groenveld (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*. Deel 2: 1574-1795 (Leiden 2003) 42-53.

Afb. 3 Voorbeeld (in dit geval uit 1715) van een lijst van vergunninghouders voor koffie-, thee en chocolade-verkoop, zoals bijgehouden in de burgemeestersdagboeken in het Leids Archief. Regionaal Archief Leiden, SA11, Burgemeestersdagboeken, inv. nr. 165. Foto: Elise van Nederveen Meerkerk.

sociaal-economische achtergrond van de nieuwe verkopers van koffie en thee (afb. 3). De vergunningregisters vermelden vaak niet alleen een naam van een verkoper, maar ook de huwelijkse status – althans voor vrouwen – en soms het woonadres van een individu. Op basis hiervan kunnen we niet alleen iets zeggen over aantallen verkopers, maar ook over het geslacht en hun huwelijkse status.¹² De Leidse casus biedt daarmee een unieke kans om inzicht te krijgen in de mensen achter de nieuwe koffie- en theewinkels omdat, voor zover bekend, dergelijke uitgebreide informatie niet beschikbaar is voor andere steden in de Republiek.¹³ Om nog beter zicht te krijgen op de mensen die een vergunning aanvroegen om koffie en thee te verkopen in 18de-eeuws Leiden hebben wij, waar mogelijk, de individuen uit de vergunningenregisters gekoppeld aan individuen uit het belastingkohier van 1749.¹⁴ Hierin staan alle hoofden van huishoudens vermeld met beroep, gezinssamenstelling en in een enkel geval de naam van de echtgenote. Maar voor we ons over deze kwesties buigen kijken we eerst naar de ontwikkeling in het aantal winkels in koffie en thee in 18de-eeuws Leiden.

Verkooppunten van droge koffie en thee

De verkoop en consumptie van koffie en thee namen in de Republiek vanaf het eind van de 17de eeuw zoals gezegd een enorme vlucht (afb. 4 en 5). Zo ook in Leiden, waar tussen 1674 en 1749 het aantal handelaren in droge koffie en thee flink steeg. In het belastingkohier van het Klein Familiegeld uit 1674 stond geen enkele koffie- en theehandelaar. Weliswaar kende dit register een inkomensgrens, waardoor hierin slechts een klein en welvarend deel van de Leidse bevolking is opgenomen, maar omdat de handel in koffie en thee in deze periode nog veelal het domein was van gespecialiseerde en welvarende groothandelaren is de kans klein dat we mogelijke koffie- en theespecialisten over het hoofd zien.¹⁵ Nu konden Leidse consumenten die graag thuis een kopje koffie of thee dronken waarschijnlijk wel bij één van de 24 kruideniers of 18 kommenijwinkels terecht voor droge koffie en thee, maar het ontbreken van echte koffie- en theespecialzaken lijkt te wijzen op een relatief gering aanbod van deze koloniale dranken rond 1674.¹⁶

In het midden van de 18de eeuw was dat anders. Het kohier van de personele omslag uit 1749 laat zien dat er op dat moment zeker 196 koffie- en theewinkels in de sleutelstad waren: 5 voor iedere 1000 inwoners. Daarmee was het aantal koffie- en theehandelaars dat actief was in de stad veel hoger dan dat van de winkeliers die gespecialiseerd waren in de ver-

12 Regionaal Archief Leiden (RAL), Stadsarchief II (SAII), inv. nrs. 161-184. Uiteraard zegt het aantal nieuwe vergunningen niet alles over het precieze aantal aanwezige verkopers, maar het is wel zeer aannemelijk dat een stijging in het aantal nieuwkomers ook een stijging in de consumptie en in het aantal winkels betekende. Het bewijs hiervoor is de toename in het aantal winkels tussen 1674 en 1749 (zie hieronder).

13 Voor de stad Maassluis is een vergelijkbare lijst beschikbaar, maar die beslaat slechts de periode 1750-1778. H. Dibbits en H. Nijboer, 'Detailisten en de marketing van koffie en thee in Nederland, 1650-1810. Doesburg, Leeuwarden en Maassluis' (Ongepubliceerd paper). Op basis van belastingbronnen is er voor de stad Maastricht wel al een beeld geschetst van de omvang en het karakter van de koffie- en theehandel. Bij gebrek aan informatie blijft de handelaar zelf daarbij nog wat onderbelicht. E. Steegen, *Kleinhandel en stedelijke ontwikkeling. Het kramersambacht te Maastricht in de vroegmoderne tijd* (Hilversum 2006) 263-290.

14 We hebben een door onszelf bewerkte versie van de database van het Nederlands Historisch Data Archief gebruikt, maar zijn tevens teruggegaan naar de originelen: RAL, SAII inv. nrs. 4090-4117.

15 H. Dibbits en H. Nijboer, 'Detailisten en de marketing van koffie en thee in Nederland, 1650-1810. Doesburg, Leeuwarden en Maassluis' (Ongepubliceerd paper) 11.

16 Er kon in 1674 in Leiden ook koffie gedronken worden in de koffiehuisen van Isaac Dey en Benedictus Breton. G.J. Peltjens, *Leidse Lasten. Twee belastingkohlereien uit 1674* (Leiden 1995).

Afb. 4 Ook in Amsterdam groeide de koffie- en theeverkoop. In de Nicolaasstraat zaten verschillende kruideniers en koffiewinkels. Zie bijvoorbeeld deze gevelsteen 'In drie boonstruycken', Nicolaasstraat 38 Amsterdam. Foto: A. Nobel.

Afb. 5 Gevelsteen 't Sernaemse Koffivat, Nicolaasstraat 88, Amsterdam (1725). Foto A. Nobel.

koop van andere genotsmiddelen die rond die tijd eveneens sterk in populariteit gestegen waren zoals brandewijn (99) en tabak (70). Het aantal gespecialiseerde koffie- en theewinkels oversteeg zelfs de meer algemene winkels die voedingsmiddelen, specerijen en gedroogde waren verkochten zoals kommenijwinkels (91) en kruideniers (59). Rond 1750 boden winkeliers dus op praktisch iedere straathoek in Leiden droge koffie en thee aan.

De vraag is wanneer de enorme groei van koffie- en theewinkels plaatsvond. Op basis van de Leidse registers van de uitgifte van vergunningen voor de verkoop van koffie, thee en chocolade is het mogelijk de expansie van deze sector preciezer te reconstrueren. De stedelijke overheid gaf vergunningen uit vanaf het eind van de 17de eeuw maar pas vanaf het begin van de 18de eeuw lijkt dit op jaarlijkse basis te zijn gebeurd (afb. 6).¹⁷ Iedereen die koffie, thee of chocolade wilde verkopen, diende voor 5 gulden een vergunning aan te schaffen. Men was daarnaast verplicht om met een uithangbord aan te geven dat koffie en thee verkocht wer-

¹⁷ In 1691 werden in Leiden de eerste vergunningen voor de verkoop van droge koffie, thee en chocolade afgegeven. Dit hangt wellicht samen met de aankondiging van de introductie van een nieuwe belasting op het consumeren van (onder meer) vers bereide koffie, thee en chocolade in september 1691. Deze accijns werd uiteindelijk van kracht op 15 maart 1692. L. Yong, *The Dutch East India Company's tea trade with China, 1757-1781* (Leiden 2007) 138-139.

Afb. 6 Een aanslagbiljet voor het geschatte verbruik van koffie, thee en andere dranken. Uitgereikt te Amsterdam op 7 mei 1729 aan Hillelje Mynders. Collectie Belasting & Douane Museum Rotterdam.

den in de winkel.¹⁸ Zo wist de belastinginner waar hij naar toe moest gaan om de verplichte accijns op koffie en thee te halen.¹⁹

Het aantal uitgegeven vergunningen varieerde sterk per jaar, maar nam over het algemeen gedurende de 18de eeuw toe (zie tabel 1). In de eerste decennia van de 18de eeuw (1700-1729) lag het gemiddelde aantal vergunningen op 16 per jaar.²⁰ In de jaren 30 en 40 neemt de aanwas van vergunninghouders sterk af: tussen 1730 en 1739 werden er per jaar gemiddeld 4

¹⁸ RAL, SA11, inv.nrs. 161-185; J.R. ter Molen, *Thema thee. De geschiedenis van de thee en het theegebruik in Nederland* (Rotterdam 1978) 44.

¹⁹ Ook in 18de-eeuws Engeland was het voor handelaren in koffie, thee en chocolade verplicht een uithangbord te hebben dat aangaf dat deze producten in de betreffende winkel verkocht werden. H. Mui en L. Mui, *Shops and shopkeeping in eighteenth-century England* (London 1989) 32.

²⁰ Dit betreft het gemiddelde over de periode 1700-1729. Wanneer we tienjaarlijkse gemiddelden nemen zien we de volgende trend: 14 per jaar in de periode 1700-1709, 19 per jaar in de periode 1710-1719 en 13 per jaar in de periode 1720-1729.

Tabel 1 Nieuwe mannelijke en vrouwelijke houders van een vergunning voor de verkoop van droge koffie, thee en chocolade in Leiden 1700-1794

Periode	Mannen		Vrouwen		Totaal
	n	%	n	%	
1700-1709	62	43,4	81	56,6	143
1710-1719	61	31,9	130	68,1	191
1720-1729	46	34,6	87	65,4	133
1730-1739	12	27,3	32	72,7	44
1740-1749	3	33,3	6	66,7	9
1750	32	20,3	126	79,7	158
1751-1759	56	19,0	239	81,0	295
1760-1764	34	18,5	150	81,5	184
1789-1794	51	20,1	203	79,9	254
Totaal	357	25,3	1.054	74,7	1.411

vergunningen verstrekt en in de tien jaar daarna maar één per jaar. Het jaar 1750 was uitzonderlijk. In dat jaar werden er maar liefst 158 nieuwe koffie-, thee- en chocoladehandelaren genoteerd. Na dat jaar, tussen 1751 en 1769, nam het aantal verstrekte vergunningen weer af, maar stabiliseerde het op een hoger niveau dan in de periode voor 1750, met gemiddeld 34 verstrekte vergunningen per jaar.²¹ Aan het eind van de 18de eeuw (1789-1794) steeg het aantal nieuwe handelaren in koffie, thee en chocolade nog verder naar gemiddeld 42 inschrijvingen per jaar.²²

Het uitzonderlijk hoge aantal vergunningen dat verstrekt werd in 1750 is zeer waarschijnlijk terug te voeren op een beleidsmatige verandering. Op 12 april 1749 kondigden de Staten van Holland en West-Friesland in een plakkaat de accijnzen op zowel natte als droge koffie, thee en chocolade af en ruim een half jaar later, op 31 januari 1750, werd hier een stedelijke ordonnantie betreffende de consumptie van koffie en thee aan toegevoegd.²³ Het is waarschijnlijk niet toevallig dat ook in Den Haag in 1750 het aantal geregistreerde koffie- en theeverkopers sterk steeg. Uit gegevens van het Haagse gilde van winkeliers (het Sint Nicolaasgilde) blijkt dat in 1750 145 winkeliers die koffie en thee verkochten zich lieten inschrijven in het gilde. In voorgaande decennia was het maximum aantal nieuwkomers in deze branche veel lager met gemiddelden van slechts 10 (1730-1739) of 11 (1740-1749) per jaar.²⁴ Waarschijnlijk lieten diverse ondernemers die voor 1750 al thee of koffie verkochten zich pas registreren na de aanscherping van de regels in 1749. Dit zou ook verklaren waarom tussen 1740 en 1749 in Leiden slechts 9 personen een vergunning aanvroegen voor de verkoop van koffie, thee en chocolade.²⁵

21 Dit is vergelijkbaar met het hoge aantal vergunningen dat in 1749 in Leiden aan kleinhandelaren in zout en zeep werd verstrekt. In 1749 kregen 189 winkeliers een vergunning om zout en zeep te verkopen terwijl in de jaren daarna de aantallen veel lager lagen en schommelden tussen 4 en 16. RAL, SAI, inv.nr. 174.

22 RAL, SAI, inv.nrs. 161-185.

23 RAL, SAI, inv.nr. 175. Vergelijk Yong, *Tea trade with China*, 133-139.

24 Gemeentearchief Den Haag (GadH), Ambachtsgilden en bussen, inv. nrs. 133-136.

25 Wanneer we het gemiddeld aantal verstrekte vergunningen over de periode 1700-1729 vergelijken met de periode 1730-1759 blijkt dat deze opmerkelijk gelijk zijn: 16 in de eerste periode, 17 in de tweede periode. Het is onduidelijk welke handelaren zich pas lieten registreren na de verscherping van de regels. Het is aannemelijk dat dit de kleinere handelaren wa-

Ongeacht de vertekening van de aantallen nieuwkomers in de koffie- en theehandel die de aanscherping van de regels ongetwijfeld veroorzaakte, mogen we aannemen dat vanaf het begin van de 18de eeuw de detailhandel in koffie en thee begon te groeien, om in de tweede helft van de 18de eeuw een enorme vlucht te nemen. Dit sluit aan bij gegevens uit andere delen van het land, zoals de steden Maastricht, Leeuwarden, Doesburg en Maassluis, en ook bij resultaten uit onderzoek naar boedelinventarissen waarin de toenemende aanwezigheid van theeserviezen en bijvoorbeeld koffiepotten laten zien dat koffie en thee steeds vaker thuis werden geconsumeerd.²⁶

De enorme groei van het aantal koffie- en theehandelaren roept vragen op over de omvang van de handel en de carrière duur van de nieuwe handelaars. Het vaststellen van de omvang en opbrengst van een 'gemiddelde' winkel in de vroegmoderne tijd is echter een lastige taak, niet alleen vanwege de beperkte hoeveelheid bronnen, maar ook omdat er simpelweg veel variatie bestond in de omvang van winkels.²⁷ Het onderzoek naar loopbanen van winkeliers staat ook nog in de kinderschoenen, maar op basis van de Leidse gegevens kunnen we stellen dat het niet ongewoon was dat mensen tientallen jaren actief waren in de koffie- en thee- verkoop.²⁸ Catrina Timmermans, vrouw van dekendrapier Cornelis de Wit had al 9 jaar een vergunning toen haar koffie- en theewinkel in 1749 in het kohier opgenomen werden, en de winkels van Anna van Eeden en van Anna Brederoo bestonden op dat moment zelfs al meer dan 20 jaar!²⁹

Gehuwde vrouwen in opmars

Met de toename van het aantal koffie-, thee- en chocoladeverkopers nam ook het aantal vrouwen in deze branche toe. Vrouwen vormden vanaf de vroege 18de eeuw de meerderheid van de winkeliers die een vergunning aanvroegen om de koloniale dranken te verkopen.³⁰ Tabel 1 laat zien dat tussen 1700 en 1709 meer dan de helft van de nieuwe Leidse vergunninghouders vrouw was en dat hun aandeel verder opliep naarmate de handel in koffie, thee en chocolade expandeerde. Vanaf 1710 steeg het aandeel vrouwen naar tweederde van alle vergunninghouders, en vanaf het midden van de 18de eeuw stabiliseerde het percentage vrouwen zich op een niveau van 80%. Waar de stijging van het percentage vrouwen onder de nieuwe winkeliers in koffie en thee een redelijk rechte lijn laat zien, schommelde het absolute aantal vrouwen sterk, voornamelijk in de eerste helft van de 18de eeuw.

ren, of handelaren die naast een geringe hoeveelheid koffie en thee ook andere produkten verkochten. Maar omdat er geen gegevens over de omvang van hun handel zijn kunnen we dit niet met zekerheid zeggen.

- ²⁶ Dibbits en Nijboer, 'Detailisten', 12, 17; Steegen, *Kleinhandel en stedelijke ontwikkeling*, 282; Kamermans, *Materiële cultuur*, 117-121; Dibbits, *Vertrouwd bezit*, 321-326, A. McCants, 'Poor consumers as global consumers. The diffusion of tea and coffee drinking in the eighteenth century', *Economic History Review. Feeding the masses. Plenty, want and the distribution of food and drink in historical perspective* 61 (2008) 172-200.
- ²⁷ Het beroep 'winkelier' wordt vaak gezien als een typisch middenstandsberoep. Hoewel een groot deel van de winkeliers tot de middengroepen behoorde, verbloemt deze aanname de grote variëteit aan winkels die in het vroegmoderne Holland te vinden was. A. Th. van Deursen, *Een dorp in de polder. Graft in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1994) 119, 127; Th. Wijsenbeek, 'Van priseersters tot prostituees. Beroepen van vrouwen in Delft en Dan Haag tijdens de achttiende eeuw', *Vrouwenlevens 1500-1800. Achtste Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* (1987) 186.
- ²⁸ Vergelijk de carrière duur van visverkopers op sommige Hollandse markten. Van den Heuvel, *Women and entrepreneurship*, 122-123.
- ²⁹ Anna van Eeden was getrouwd met de vrachtschipper Jan Hogenboom en haar winkel bestond in 1749 al zeker 22 jaar. Anna Brederoo was de vrouw van de greinwever Aarnout de Vroeger; haar vergunning dateerde van maar liefst 28 jaar voor de registratie in het kohier.
- ³⁰ In 1691 was het percentage vrouwen slechts 24% (5 van de in totaal 21 vergunninghouders). RAL, SAI, inv. nr. 160.

Tabel 2 De huwelijksstatus van nieuwe vrouwelijke houders van een vergunning voor de verkoop van droge koffie, thee en chocolade in Leiden 1700-1794

Periode	Totaal	Aantal weduwen	Aantal gehuwde vrouwen	Aantal alleenstaand of onbekend
1700-1709	81	14	17,3%	4 4,9% 63 77,8%
1710-1719	128	11	8,6%	3 2,3% 114 89,1%
1720-1729	87	12	13,8%	17 19,5% 58 66,7%
1730-1739	32	4	12,5%	20 62,5% 8 25,0%
1740-1749	6	1	16,7%	4 66,7% 1 16,7%
1750	126	29	23,0%	74 58,7% 23 18,3%
1751-1759	240	31	12,9%	155 64,6% 54 22,5%
1760-1764	150	17	11,3%	92 61,3% 41 27,3%
1789-1794	203	18	9%	157 77% 28 14%

Vrouwen waren dus niet alleen absoluut maar ook relatief sterk vertegenwoordigd in deze nieuwe branche. Dergelijke sekseverhoudingen zien we niet terug onder de verkopers van andere genotsmiddelen. Onder de 19 wijnhandelaren die in het belastingregister van 1749 werden opgenomen was slechts 1 vrouw en onder de 70 tabaksverkopers 4. Er waren iets meer vrouwelijke hoofden van huishoudens die zich toegleden op de verkoop van brandewijn, maar met 13 vrouwen op in totaal 99 brandewijnverkopers vormden zij nog slechts 13%.³¹ Alleen in sommige segmenten van de textielhandel, zoals de handel in garen en band, was een ruime meerderheid (78%) van de winkeliers vrouw.³²

De enorme uitbreiding van de koffie- en theehandel lijkt vooral kansen geboden te hebben aan gehuwde vrouwen. Een analyse van de huwelijksstatus van de vrouwen die een vergunning aanvroegen, laat zien dat in de loop van de 18de eeuw het aandeel gehuwde vrouwen steeds groter werd. In de eerste twee decennia van de 18de eeuw stond bij vrouwen zelden 'huisvrouw van' vermeld in de registers. Of dit betekent dat zij ongetrouwd waren, of dat de administratie gewoon onvollediger was dan later, weten wij helaas niet helemaal zeker. Omdat de huwelijksstatus van vrouwen in de meeste vroegmoderne bronnen echter vrij consequent vermeld wordt en weduwen voor 1720 wél als zodanig staan vermeld, moeten wij welhaast concluderen dat gehuwde vrouwen na 1720 sterk in opmars waren onder de nieuwe vergunninghoudsters. Het percentage vrouwen van wie wij zeker weten dat zij gehuwd waren steeg van 19,5% tussen 1720 en 1729 naar 62,5% in het daaropvolgende decennium, schommelde in de periode daarna rond de 60% om aan het eind van de eeuw zelfs op 77% van alle vrouwelijke vergunninghouders uit te komen. Het percentage weduwen onder de nieuwe vrouwelijke vergunninghouders was redelijk stabiel, tussen 9% en 17%, behalve in het jaar 1750 toen het 23% van alle vrouwen vormde.

31 Database Kohier Personele Omslag 1749. In deze database is voor elk hoofd van huishouden beroepsinformatie opgenomen. Wanneer dit een man betreft is er vaak ook een tweede beroep geregistreerd, wanneer dit een vrouw betreft niet. De vraag is echter of het tweede beroep van de man daadwerkelijk door de man werd uitgevoerd. Deze kwestie komt later in dit stuk nog uitgebreider aan bod. Voor deze berekeningen hebben wij echter het eerste en het tweede geregistreerde beroep van de man ook geteld als het beroep van de man en voor de vrouwen alleen het beroep dat als beroep van de vrouw vermeld staat.

32 Van den Heuvel, *Women and entrepreneurship*, 202.

Het grote aandeel gehuwde vrouwen onder de vergunninghouders is opmerkelijk en lijkt af te wijken van de situatie in veel andere steden in de Noordelijke Nederlanden. In de meeste steden moesten alle kleinhandelaren zich bij een van de kleinhandelsgilden aansluiten. Het kramersgilde, dat in principe iedereen die in het klein handelde verplichtte lid te worden, was meestal het grootste gilde binnen de detailhandel. Veel kramersgilden stonden het gehuwde vrouwen echter niet toe om zelfstandig lid van het gilde te worden.³³ In dergelijke gevallen konden vrouwen dus niet een eigen winkel openen, en alleen samen met hun echtgenoot, of onder de naam van de echtgenoot, actief zijn in de handel. In het 18de-eeuwse Leiden lijkt dit niet het geval te zijn. Er is niet veel bekend over het kruideniers- en vettewarersgilde dat in 1532 werd opgericht, maar aangezien vergunningen voor de verkoop van koffie en thee op naam van gehuwde vrouwen gesteld werden lijkt dit gilde gehuwde vrouwen niet van lidmaatschap uitgesloten te hebben.³⁴

De grote aantallen gehuwde vrouwen onder de vergunninghouders kunnen echter niet alleen verklaard worden doordat gehuwde vrouwen niet gehinderd werden door gildenregeling. In andere segmenten van de kleinhandel waarvoor door de stedelijke overheid vergunningen versterkt werden, zoals in de Leidse groentehandel en de Amsterdamse palingverkoop, zien we dat hoewel noch het gilde noch de overheid beperkingen oplegde aan gehuwde vrouwen, het aandeel gehuwde vrouwen onder de vergunninghouders lager was dan onder de vergunninghouders voor de verkoop van koffie, thee en chocolade.³⁵ Om beter te begrijpen waarom deze vergunningen nu zo in trek waren onder gehuwde Leidse vrouwen, en of zij inderdaad in hun eentje een koffie- en theezaak exploiteerden, is het nodig om hun persoonlijke omstandigheden uitgebreider te bekijken. Waren deze vrouwen nieuwe ondernemers? Of hadden ze al langer een winkel en wilden ze hun inkomsten verruimen door een nieuw product aan hun assortiment toe te voegen? Deelden ze de zaak met hun man of was deze werkzaam in een geheel ander beroep?

De vergunningregisters en het kohier van 1749 vergeleken

Om de vraag te beantwoorden wat de professionele – en wellicht zelfs de bredere sociale – achtergrond van onze koffie- en theevergunninghouders en hun echtgenoten was, hebben wij de namen uit de vergunningregisters voor de periode 1719-1764 gekoppeld aan een veelgebruikte Leidse bron: de kohieren ter opmaak van de geplande (maar nooit gerealiseerde) belasting van het Provisioneel Middel in 1748-1749.³⁶ Deze bron vermeldt consequent be-

33 Zie o.a. J.C. Streng, *Vrijheid, gelijkheid, broederschap en gezelligheid. Het Zwolse Sint Nicolaasgilde tijdens het ancien régime* (Hilversum 2001) 112-113. Door dergelijke lokale gildenbepalingen werd de vrijheid die gehuwde vrouwen kregen via de status van openbaar koopvrouw geheel doorkruist. Deze status gaf gehuwde vrouwen het recht in eigen naam zaken te doen, ook al stonden ze officieel onder voogdij van hun echtgenoot en was opgenomen in de stadsrechten van diverse steden in de Republiek. Zie: Van den Heuvel, *Women and entrepreneurship*, 56-69.

34 Databestand Gilden in de Noordelijke Nederlanden, c. 1200-1800. Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis. Met dank aan Piet Lourens en Jan Lucassen voor het beschikbaar stellen van deze gegevens.

35 D. van den Heuvel, 'Partners in marriage and business? Guilds and the family economy in the urban food markets in the Dutch Republic', *Continuity and change* 23 (2008) 217-226, aldaar 223-224, 228. Een uitzondering lijken overigens de Leidse drieguldenbierverkoopers, onder wie het aandeel gehuwde vrouwen sterk steeg tussen 1713 en 1733, van ruim 20% van alle drieguldenbierverkoopsters in de periode 1704-1713, naar meer dan 60% in de periode 1724-1733. M. van Dekken, *Brouwen, branden en bedienen. Werkende vrouwen in de Nederlandse dranknijverheid, 1500-1800* (Amsterdam 2009) 187.

36 Zie voor meer informatie over de mogelijkheden van deze bron: H.J.H. Mooren, 'De heffing van het provisioneel middel in Leiden in 1748', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* (1992) 19-79; H.A. Diederiks, D.J. Noordam en H.D. Tjalsma (red.), *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw* (Hilversum 1985).

roepen, en regelmatig tweede beroepen, van alle hoofden van huishoudens die indertijd in Leiden woonden. Het was natuurlijk niet mogelijk alle vergunninghouders te achterhalen. Velen die ruim voor het jaar 1749 een vergunning kochten zullen tegen de tijd dat het kohier werd opgemaakt geëmigreerd of gestorven zijn. Anderen, die na 1749 een vergunning aanvroegen, woonden wellicht nog niet in de stad, of waren bijvoorbeeld in 1749 nog geen hoofd van een huishouden. Bovendien waren getrouwde vrouwen per definitie geen gezinshoofd, dus voor de getrouwde vergunninghoudsters geldt dat wij gezocht hebben naar het beroep van hun man.³⁷

Ondanks deze moeilijkheden leverde de koppeling van informatie een rijke oogst op. Wij konden een beroep achterhalen van 346 (42%) van de 831 nieuwe vergunninghouders uit de periode 1719-1764 of van hun echtgenoten. Deze exercitie heeft geleid tot een goed zicht op de achtergronden van de Leidse koffie- en theeverkopers. Appendix 1 geeft ter verduidelijking een overzicht van het ingewikkelde complex van mogelijke relaties van onze vergunninghoud(st)ers tot de gevonden beroepstitels in het kohier van 1749. We hebben 134 vergunninghouders (72 mannen en 62 vrouwen) als hoofd van een huishouden met een beroep teruggevonden in het belastingkohier. Dit betreft dus gehuwde mannen, ongehuwde mannen en weduwnaren, en vrouwen die in 1749 weduwe of alleenstaand waren.³⁸ Belangrijk is wel om op te merken dat vrouwelijke hoofden van huishoudens uit het kohier in de vergunningboeken als 'gehuwd' te boek kunnen hebben gestaan, maar ofwel voor 1749 weduwe zijn geworden ofwel na 1749 pas getrouwd zijn. In het eerste geval staat de weduwe dikwijls zelf in het kohier, in het laatste geval vonden wij haar soms als ongehuwde vrouw terug.³⁹ Omdat in de vergunningboeken de namen van de echtgenoten van gehuwde vrouwelijke vergunninghouders gegeven worden, konden wij in het kohier tevens de beroepen van 231 van de partners van vergunninghouders traceren. In 165 van deze gevallen waren de vrouwen volgens het belastingkohier van 1749 nog steeds (of al) met deze man getrouwd. In het kader van ideeën over de gezinseconomie en de *industrious revolution* is het interessant om te bekijken in hoeverre de beroepen van echtgenoten in de lijn lagen van de koffie- en theeverkoop. Wel blijft het natuurlijk gissen of een beroep van een echtgenoot in 1749 ook eerder of later door hem werd uitgevoerd.

Bovenstaande aanpak levert zicht op de beroepen van vergunninghouders en/of hun echtgenoten maar dit beeld is verre van compleet. Ten eerste hebben wij van 58% van onze vergunninghouders niet het beroep van henzelf of hun partner kunnen achterhalen. Ten tweede blijkt dat, voor diegenen die we wel konden traceren, slechts ongeveer eenderde van al onze mannelijke en vrouwelijke vergunninghouders als koffie- en theeverkoper in het kohier te boek stond, zelfs als we tweede beroepsvermeldingen meetellen. In maar liefst 54 van de teruggevonden beroepen van vergunninghouders en/of hun echtgenoten stond de koffie- en theewinkel namelijk als 'tweede beroep' vermeld in het kohier, wat erop wijst dat de koffie- en theeverkoop vaak gecombineerd werd met een ander beroep.

Het terugvinden van beroepen van 'slechts' ruim 42% van alle vergunninghouders kan wijzen op een gebrekkige administratie in het kohier, maar deels hangt deze discrepantie

37 Uiteraard tenzij zij in 1749 nog ongetrouwd waren of weduwe waren geworden, in die gevallen hebben wij namelijk wel vaak de vrouwen zelf als hoofd van een huishouden kunnen traceren in het kohier.

38 Gehuwde vrouwen gingen schuil achter de naam van hun echtgenoot die hoofd van het huishouden was.

39 Dit komt minder vaak voor omdat nog niet gehuwde vrouwen vaak bij hun ouders woonden en daarmee niet onder hun eigen naam in het kohier zijn opgenomen.

samen met het tijdsverschil tussen de afgifte van de vergunning en de registratie van het beroep in 1749. Wij proberen dit probleem te ondervangen door de algemene gegevens over beroepen van (partners van) vergunninghouders steeds te vergelijken met dezelfde informatie over een deelpopulatie uit onze dataset, namelijk de koffie- en theeverkopers die een vergunning kregen in 1750 en 1751, dus kort na het opmaken van de belastingregisters. Deze vergunninghouders zijn relatief vaak in het belastingkohier te vinden, omdat de kans groot was dat zij ook al in 1749 in de stad woonden. Aangezien juist in 1750 en 1751 opmerkelijk veel vergunningen werden verleend (in totaal 194) levert dit een aanzienlijk bestand op van 156 vergunninghouders (80% van het totaal) die tevens in het belastingkohier zijn terug te vinden.⁴⁰

Winkeliers, ambachtslieden of loonarbeiders?

In de inleiding stelden wij als hypothese dat nieuwe koffie- en theeverkopers grofweg uit drie verschillende beroepsgroepen afkomstig zouden kunnen zijn. Ofwel zij waren al actief in de kleinhandel en bekend met het reilen en zeilen van de commerciële sector, ofwel zij waren (geproletariseerde) ambachtslieden, ofwel zij waren afkomstig uit beroepen in loondienst binnen de Leidse textielnijverheid. Een analyse van de 135 teruggevonden beroepen van de vergunninghouders geeft het volgende beeld. Bijna 60 procent van de vrouwelijke vergunninghouders die in 1749 hoofd van een huishouden waren werkte in de dienstensector en ruim 40 procent van deze vergunninghouders werkte volgens het kohier in de nijverheid. Hoewel de meerderheid van hen dus in de dienstensector werkte, was de nijverheid ook een belangrijke sector voor onze vergunninghoudsters. Van de mannelijke vergunninghouders werkte in 1749 zelfs een nog groter aandeel (48%) in de nijverheid. Ruim de helft van hen werkte in de dienstensector en één van hen was in 1749 rentenier.⁴¹ Gezien het belang van de nijverheid voor de lokale economie – 68% van alle vrouwelijke hoofden van huishoudens en 75% van alle mannelijke hoofden van huishoudens was werkzaam in deze sector – is het wellicht niet verwonderlijk dat een substantieel deel van de vergunninghouders (tevens) werkte in de secundaire sector. In verhouding tot de gehele populatie die is opgenomen in het belastingkohier was het aandeel vergunninghouders dat werkzaam was in de nijverheid echter laag.⁴²

Een vergelijking van de distributie van vergunninghouders uit de periode 1719-1764 over de verschillende economische sectoren met de vergunninghouders uit de jaren 1750-1751 (zie tabel 3) laat zien dat zowel bij de vrouwen als bij de mannen een hoger percentage in de dienstensector te boek stond. Dit is niet geheel onverwacht, want hoe dichter de vergunningaanvraag bij het jaar 1749 komt, des te groter de kans is dat in het kohier het hebben van een koffiewinkel vermeld stond. Desondanks werkte nog steeds ruim dertig procent van alle mannen en vrouwen die in 1750-1751 een vergunning aanvroegen in 1749 in de nijverheid. Dit betekent ofwel dat men vrij gemakkelijk overstapte tussen deze verschillende sectoren, ofwel dat men een beroep in de nijverheid vaak combineerde met een winkel in koffie en thee. Uit het gegeven dat vier van de dertien vergunninghouders die in de nijverheid werk-

⁴⁰ Het was ook mogelijk de beroepen van de partners van twee gehuwde mannelijke vergunninghouders in het kohier te vinden.

⁴¹ Wanneer wij echter corrigeren voor tweede beroepsvermeldingen in het kohier, was ook onder de mannelijke vergunninghouders ongeveer 60 procent in de dienstensector werkzaam.

⁴² Van Nederveen Meerkerk, *De draad*, 328.

Tabel 3 Verdeling van de nieuwe Leidse droge koffie-, thee- en chocoladevergunninghouders zoals geregistreerd in het kohier van de Personele Omslag 1748-1749 over de verschillende economische sectoren*Alle nieuwe vergunninghouders 1719-1764*

	Mannen		Vrouwen		Totaal	
Diensten	37	51%	36	58%	61	45%
Nijverheid	35	48%	26	42%	73	54%
Overig	1	1%	0	0%	1	1%
Totaal	73		62		135	

Nieuwe vergunninghouders 1750-1751

	Mannen		Vrouwen		Totaal	
Diensten	22	63%	23	74%	45	66%
Nijverheid	13	37%	8	26%	21	31%
Overig	0	0%	0	0%	0	0%
Totaal	35		31		68	

ten in het kohier ook ‘koffie- en theewinkel’ als tweede beroep vermeld hadden staan, blijkt dat een dergelijke combinatie goed mogelijk was. Een logische beweegreden hiervoor kan zijn geweest dat de mogelijkheden op werk binnen de nijverheidssector (de textiel voorop) geringer werden. De vroegmoderne arbeidsmarkt kende voldoende flexibiliteit om – gekozen dan wel noodgedwongen – verschillende beroepen tegelijkertijd uit te oefenen.

Voor een beter zicht op de lagen van de beroepsbevolking waaruit onze vergunninghouders afkomstig waren, moeten wij ons richten op het specifieke beroep dat zij uitoefenden in 1749. Wanneer we op beroepsniveau naar de dataset kijken, blijkt dat alle vrouwelijke vergunninghoudsters in de dienstensector actief waren in de kleinhandel (tabel 4).⁴³ Bijna de helft van deze winkeliersters stond in het kohier expliciet geregistreerd als koffie- en thee-handelaarster.⁴⁴ De rest van de vrouwelijke winkeliers verkocht in hoofdzaak textiel en kleding of voedingswaren, en combineerde de verkoop van droge koffie en thee dus met andere producten. Soms waren dat ook koloniale waren zoals gedrukte katoen of specerijen, maar vaker nog combineerden de handelaars de verkoop van de nieuwe dranken met de verkoop van producten die helemaal niet in dezelfde lijn lagen zoals fruit, strohoeden, kousen of linnen.⁴⁵

Ook bij de mannelijke vergunninghouders werkzaam in de dienstensector voerde de kleinhandel de boventoon, maar in tegenstelling tot de vrouwen verrichtten zij ook andere diensten.⁴⁶ Mannen met een vergunning voor de verkoop voor koffie en thee werkten bij-

⁴³ Alle vrouwelijke vergunninghouders actief in de dienstensector waren geregistreerd als winkelierster. Onder de gehele populatie vormde dit percentage 56%.

⁴⁴ Dit gold voor ongeveer tweederde van de als kleinhandelaarster geregistreerde vergunninghoudsters in 1750-1751. Bij vijf van de vrouwelijke winkeliers werd het houden van een koffie- en theewinkel als tweede beroep vermeld.

⁴⁵ Het verkopen van zowel textiel en accessoires als koffie en thee kwam overigens vaker voor in vroegmodern Holland. Tussen 1698 en 1749 openden er bijvoorbeeld in Den Haag 48 winkels die beide productgroepen aan hun klanten aanboden. GAdH, Ambachtsgilden en bussen, inv. nr. 131-133. Zie ook: Dibbits en Nijboer, ‘Detailisten’, 15.

⁴⁶ Iets meer dan een derde van alle mannelijke vergunninghouders was (al) werkzaam in de kleinhandel (35%).

Tabel 4 Beroepen van nieuwe Leidse droge koffie-, thee- en chocoladevergunninghouders werkzaam in de dienstensector in 1749

Alle nieuwe vergunninghouders (1719-1764) die volgens het kohier in de dienstensector werkten

	Mannen	% van diensten	% van alle mannen	Vrouwen	% van diensten	% van alle vrouwen
Totaal	37			36		
Overige diensten	9	24	12	0	0	0
Kroeghouders etc.	2	5	3	0	0	0
Kleinhandelaars	26	70	36	36	100	58
In koffie en thee	6	23	8	17	49	27
In overige genotsmiddelen	7	27	10	0	0	0
In voedingswaren	10	39	14	5	14	8
In non-food	1	4	1	11	31	18
ongespecificeerd	2	8	3	2	6	3

Nieuwe vergunninghouders (1750-1751) die volgens het kohier in de dienstensector werkten

	Mannen	% van diensten	% van alle mannen	Vrouwen	% van diensten	% van alle vrouwen
Totaal	22			23		
Overige diensten	5	23	14	0	0	0
Kroeghouders etc.	0	0	0	0	0	0
Kleinhandelaars	17	78	46	23	100	68
In koffie en thee	3	18	8	15	68	44
In overige genotsmiddelen	4	24	11	0	0	0
In voedingswaren	8	47	22	3	14	9
In non-food	1	6	3	3	14	9
Ongespecificeerd	1	6	3	1	5	3

voorbeeld eveneens als kroeghouder, of in stadsdienst: als bidder, portier aan de stadspoort, of baggerman. Een ander belangrijk verschil tussen mannelijke en vrouwelijke vergunninghouders in de dienstensector was dat de mannelijke winkeliers de verkoop van koffie en thee niet met handel in textiel maar juist met de verkoop van tabak combineerden. Dit komt overeen met eerder vastgestelde seksepatronen in de specialisatie van de kleinhandelspopulatie in Leiden als geheel rond 1750, volgens welke de verkoop van goedkope textiel en accessoires vooral in handen van vrouwen was terwijl tabak vrijwel alleen door mannen verkocht werd.⁴⁷

Het feit dat de percentages van alle vergunninghouders die afkomstig waren uit de kleinhandel en die van 1750-1751 nauwelijks verschillen (zie tabel 4) wijst er sterk op dat een consistent deel van onze vergunninghouders al actief was in de kleinhandel voordat zij een koffie- en thee vergunning aanvroegen. Als wij aannemen dat het jaar 1750-1751 wat dit betreft representatief is voor de hele populatie, zou meer dan de helft van alle vergunninghouders een verleden hebben gehad in de kleinhandel.

⁴⁷ Dit gold ook voor de handelaars in steden buiten Holland, zoals Den Bosch en Zwolle. Van den Heuvel, *Women and entrepreneurship*, 179-211.

Tabel 5 Beroepen van nieuwe Leidse droge koffie-, thee- en chocoladevergunninghouders werkzaam in de nijverheid in 1749

Alle nieuwe vergunninghouders (1719-1764) die volgens het kohier in de nijverheid werkten

	Mannen	% van nijverheid	% van alle mannen	Vrouwen	% van nijverheid	% van alle vrouwen
Totaal	35			26		
Geproletariseerd textiel	17	49	23	18	69	29
Droogscheerders en ververs	5	14	7	0	0	0
Gildenmeesters overig	8	23	11	8	31	13
Knechten in ambachten	5	14	7	0	0	0

Nieuwe vergunninghouders (1750-1751) die volgens het kohier in de nijverheid werkten

	Mannen	% van nijverheid	% van alle mannen	Vrouwen	% van nijverheid	% van alle vrouwen
Totaal	13			8		
Geproletariseerd textiel	5	39	14	4	50	12
Droogscheerders en ververs	2	15	5	0	0	0
Gildenmeesters overig	2	15	5	4	50	12
Knechten in ambachten	4	31	11	0	0	0

Waar we voor de dienstensector vaststelden dat de kleinhandel domineerde als belangrijkste sector voor de vergunninghouders, gold dat binnen de nijverheid voor de textiel. Vrouwelijke vergunninghouders die volgens het kohier in de nijverheid werkzaam waren, werkten hoofdzakelijk in de textiel- en kledingproductie (24 van de 26 vrouwen), als spinster, dubbelaarster van garen of naaister.⁴⁸ Slechts een enkele vergunninghoudster deed iets totaal anders, zoals Elisabeth van Beijeren, weduwe van Hermanus Akerval, die volgens het kohier een koperslagerswinkel voerde. Maar over het algemeen verrichtten de vrouwelijke vergunninghouders met een nijverheidsberoep volgens het kohier dus relatief laaggeschoolde beroepen in loonarbeid.⁴⁹ Ook bijna de helft van de mannelijke vergunninghouders in de secundaire sector werkte overigens in 1749 als loonarbeider in de textielnijverheid. Dit betekende 23 procent van alle mannelijke vergunninghouders: een veel lager percentage dan dat van de totale mannelijke beroepsbevolking in de nijverheid, van wie meer dan de helft loonarbeider in de textiel was.⁵⁰

Daarnaast werkten achttien mannen in gildengereguleerde ambachten. Dertien van hen waren gildenmeesters, maar vooral in minder aanzienlijke ambachten zoals schoenlappen en schoenmaken. In de tabel staan de gildenmeesters die in de textielnijverheid werkten, droogscheerders en ververs, apart vermeld, omdat zij weliswaar tot de voor Leiden belangrijke textielsector, maar niet tot de loonarbeiders hierin behoorden. Hun kapitaalcracht zal hebben gevarieerd, maar niet tot de grootste binnen de stad hebben behoord. Wanneer onze

⁴⁸ Dit was 39% van alle vrouwelijke vergunninghouders.

⁴⁹ Over het algemeen waren dit gebruikelijke beroepen voor vrouwen, en zeker in de Leidse nijverheid. Alleen weduwen werkten incidenteel in een gildengereguleerd ambacht. Van Nederveen Meerkerk, *De draad*, 109-114.

⁵⁰ *Ibidem*, 111, 115.

mannelijke vergunninghouders in de meer kapitaalcrachtige sectoren werkzaam waren, werkten ze meestal niet als gildenmeester maar als noodhulp van een gilde of als knecht: twee timmermansknechten, een brouwersknecht en een knecht in de bouw (opperman).

Hoewel we op basis van het bovenstaande mogen constateren dat de meerderheid van de vergunninghouders afkomstig was uit de handeldrijvende (waarschijnlijk lagere) middenklasse had een aanzienlijk deel (29% van de vrouwen en 23% van de mannen) wel degelijk een achtergrond als proto-industrieel loonarbeider. Opmerkelijk is verder de lage vertegenwoordiging van ambachtslieden uit de middengroepen onder de vergunninghouders. Behalve de eerder genoemde koperslager, een tweetal bakkers en een enkele kaarsenmaker was geen enkele vergunninghouder afkomstig uit dit segment van de economie, terwijl in het midden van de 18de eeuw naar schatting ruim 20% van alle mannelijke hoofden van huishoudens in Leiden werkte als gildenmeester in de traditionele ambachten.⁵¹

De vraag is waarom we relatief weinig ambachtslieden vinden onder de vergunninghouders. Vaak dreven zij immers al een winkel waarin ze hun eigen producten verkochten. Bovendien was het in de loop van de 18de eeuw ook steeds normaler dat ambachtslieden producten verkochten die ze niet zelf vervaardigd hadden.⁵² Was er onder gildenmeesters misschien minder noodzaak om nieuwe economische activiteiten te ontplooiën, zoals in het geval van de vele textielarbeiders die ongetwijfeld te lijden hadden onder de neergang van de lokale textielnijverheid? Of zien we ze over het hoofd omdat we tot nu toe alleen de vergunninghouders zelf hebben bestudeerd? De kans is namelijk aanwezig dat mannen in de gilden weliswaar hun beroep konden blijven uitoefenen, maar dat hun vrouwen een vergunning aanvroegen voor een koffie- of theewinkel, hetzij omdat het economisch minder ging, hetzij omdat zij het gezinsinkomen wilden vergroten om hun consumptiemogelijkheden uit te breiden. Om te kijken of dit daadwerkelijk zo was, is het van groot belang om ook te kijken naar de beroepen van de echtgenoten van vergunninghoudsters.

De rol van koffie- en theehandel binnen de gezinseconomie

De vergunninghouders die onder eigen naam terug te vinden zijn in het belastingkohier van 1749 vormden slechts een fractie van het totale aantal geregistreerde verkopers van koffie en thee. Zoals we eerder in het artikel hebben kunnen zien, waren gehuwde vrouwen immers sinds de jaren dertig van de 18de eeuw in de meerderheid. Omdat in het belastingregister alleen vrouwen te vinden zijn die op dat moment aan het hoofd van een huishouden stonden, en dus weduwe of nog niet getrouwd waren, blijft een aanzienlijk deel van de vrouwelijke vergunninghouders buiten beeld. Uitgezonderd de vrouwen die in 1749 inmiddels weduwe waren, of nog niet getrouwd waren in dat jaar, konden we voor het overgrote deel van de gehuwde vrouwen geen beroep in het kohier terug te vinden.

Omdat de vergunningregisters bij gehuwde vrouwen tevens de voor- en achternaam van hun huwelijkspartner vermelden, kon in het belastingkohier dikwijls het beroep van de echtgenoot van de koffie- en theevekoopster worden achterhaald. Nu zegt dit niet alles over de activiteiten die binnen het huishouden van deze getrouwde vrouwen ondernomen werden, en weten we ook niet altijd of gehuwde vrouwen aan deze activiteiten deelnamen. Toch is het in kaart brengen van de werkzaamheden van de echtgenoten zeer waardevol. Het laat

⁵¹ Database Kohier Personele Omslag 1749.

⁵² B. de Munck, 'Skills, trust and changing consumer preferences. The decline of Antwerp's craft guilds from the perspective of the product market, ca. 1500-ca. 1800', *International Review of Social History*, 53:2 (2008) 197-233.

niet alleen zien in hoeverre mensen verschillende economische activiteiten binnen een huishouden combineerden, maar ook welke activiteiten. Ook kunnen wij zo onderzoeken of de aannames zoals geformuleerd door Jan de Vries in zijn theorie van de *industrious revolution* kloppen. Is het, op basis van de beroepen van hun echtgenoten, aannemelijk dat deze vrouwen voorheen (onbetaald) in familieverband werkten en vervolgens hun eigen economische activiteit ontplooiden om het gezinsinkomen te kunnen vergroten?

In totaal konden wij van 165 gehuwde vergunninghoudsters het beroep van haar echtgenoot terugvinden in het belastingkohier. Zo'n tien procent van deze vrouwen had de vergunning al voor dat het belastingkohier werd opgemaakt in 1749, de rest vroeg de vergunning in de jaren daarna aan. Ruim de helft (93 vergunninghoudsters) verkreeg een vergunning in de eerste vijf jaar na het opstellen van het belastingkohier. De gehuwde vrouwen die koffie en thee verkochten hadden echtgenoten met zeer uiteenlopende beroepen. Zo was Lijsbeth Flinkenleugel gehuwd met Gerrit Jordaanse, een koopman in hammen, Maria Gonsaal was de vrouw van de muziekmeester Philippus Pool, en Hester Ponjee was getrouwd met stadsmetselaar Noé Pardoe. Ongeveer driekwart van de echtgenoten was werkzaam in de nijverheid, de rest in de diensten. Dit is geheel anders dan in het geval van de vergunninghouders zelf (mannelijke en vrouwelijke hoofden van huishoudens) waarvan de meerderheid in de diensten werkte en in de meeste gevallen ook een winkel hield (zie tabel 6). Het aantal winkelhouders onder de echtgenoten van vergunninghoudsters was daarentegen opvallend klein, weliswaar de ruim helft van alle partners die in de dienstensector werkten, maar op het totaal slechts 12-15%, waar het ongeveer de helft betrof in het geval van de vergunninghouders zelf.⁵³

De meeste vrouwen die zich lieten registreren als koffie- en theeverkoper waren dus gehuwd met een man die actief was in een heel ander beroep. De nijverheid was de grootste sector – 126 vrouwen hadden een man die hierin werkzaam was. Bijna de helft van al deze mannen was werkzaam in de textielnijverheid, en de andere helft van de echtgenoten in de nijverheid werkte in verschillende ambachten, uiteenlopend van het maken van borstels tot de zilversmederij. Vergeleken met de gehele Leidse bevolking was de textielnijverheid desondanks iets ondervertegenwoordigd onder de echtgenoten van de vergunninghouders. Van alle mannelijke Leidse hoofden van huishoudens in de nijverheid werkte in 1749 namelijk 63 procent in de textielnijverheid.⁵⁴ Deels komt dit omdat het hier natuurlijk alleen getrouwde mannen betreft, die relatief vaak in gildenambachten werkten, terwijl in het belastingkohier ook veel (nog) ongehuwde mannen staan, die vaker loonarbeider in de textiel waren. Deels zou het ook kunnen dat (geproletariseerde) textielarbeiders minder financiële middelen tot hun beschikking hadden om te investeren in een koffie- en theewinkel. Behalve de benodigde voorraad diende men natuurlijk ook nog een vergunning te kopen, en eerder onderzoek heeft uitgewezen dat zelfs een vergunning van een paar gulden een flinke hindernis kon vormen voor minderbedeelde groepen, zoals vrouwen, arme immigranten en proto-industriële loonarbeiders.⁵⁵

53 Dit betreft 12% van alle echtgenoten van vrouwelijke vergunninghouders en 15% van alle echtgenoten van vrouwelijke vergunninghouders die zich lieten registreren in 1750 en 1751. Een aandeel van 46% van alle vergunninghouders hield een winkel; dit was 55% in het geval van de vergunninghouders die in de jaren 1750 en 1751 een vergunning aanvroegen.

54 Van al deze textielproducenten was ca. 85 procent loonarbeider, en ca. 15 procent werkte als zelfstandige textielproducent. Van Nederveen Meerkerk, *De draad*, 111, 115.

55 D. van den Heuvel, 'Institutional barriers in an open trade: the impact of shopkeepers' guilds on economic opportunities in retailing in the Dutch Republic' (Ongepubliceerd paper, 2009) 20-21. Opvallend in dit verband is de mogelijke relatie

Tabel 6 Verdeling van Leidse droge koffie-, thee- en chocoladevergunninghouders over diverse economische sectoren in 1749

	Beroepen vergunninghouders zelf (n=135)	Beroepen mannelijke vergunninghouders (n=73)	Beroepen echtgenoten vergunninghouders (n=165)
Kleinhandel	46%	36%	12%
Diensten overig	8%	15%	11%
Geproletariseerd textiel	26%	23%	30%
Gildenmeesters (incl. droogscheerders en ververs)	15%	18%	29%
Gildenknechten	4%	7%	17%
Overig	1%	1%	0%

Het is interessant dat veel echtgenoten van koffie- en theeverkoopters een beroep hadden dat ze buitenshuis, en waarschijnlijk ook zonder de hulp van andere gezinsleden, uitvoerden. We mogen aannemen dat de 29 ambachtsknechten en de 3 noodhulpen werkten bij een meester en in principe zonder ondersteuning van hun vrouw. Voor de stratenmaker en timmerman, maar ook de brugophaler, soldaat en de twee koetsiers, zal dit eveneens gegolden hebben. We kunnen hiermee natuurlijk niet vaststellen of de echtgenotes van deze mannen voordat ze de vergunning voor de verkoop van koffie of thee aanvroegen alleen huishoudelijk werk verrichtten of dat ze al op een andere manier geld binnen brachten, zoals bijvoorbeeld als loonarbeidster in de textielnijverheid. Het laat echter in ieder geval zien dat een substantieel deel (minimaal 23%) van de gehuwde vergunninghoudsters zich met de aanvraag van een vergunning niet ineens onttrok aan een ideaaltypische gezinseconomie, waarin man, vrouw en kinderen samen werkten binnen een bedrijf of bedrijfstak.⁵⁶

Voor veel andere beroepen van de echtgenoten van vergunninghoudsters, vooral die in de nijverheid, is het lastiger te bepalen of ze al dan niet in gezinsverband werden uitgevoerd. Op basis van eerder onderzoek naar het functioneren van de gezinseconomie in Tilburg in 1810 kunnen we wel het volgende concluderen. De Tilburgse gegevens lijken erop te wijzen dat vooral de vrouwen van gehuwde mannen in laaggeschoolde beroepen, zoals weven en spinnen, maar ook landarbeid en kleermaken, een eigen beroep uitoefenden. Gehuwde werkende vrouwen waren hier meestal proto-industriële textielarbeiders, van wie ook hun mannen meestal (in 75% van de gevallen) in de textiel werkten. Ook in deze gevallen waarin alle gezinsleden in de textiel werkten, werkten zij meestal niet samen als een gezinseenheid, maar brachten man en vrouw (en kinderen) in de meeste gevallen een eigen loon binnen.⁵⁷

De vrouwen van Tilburgse mannen in hoger geschoolde en beter betaalde beroepen in de

tussen de hoogte van het bedrag van de vergunning voor de verkoop van koffie, thee en chocolade en het aandeel vrouwen dat een dergelijke vergunning kocht. In 1691 kostte de vergunning nog 12 gulden, waar de prijs in de eerste helft van de 18de eeuw meer dan gehalveerd was (5 gulden). Zoals we eerder lazen was het percentage vrouwen in 1691 slechts 2,4% (5 van de in totaal 21 vergunninghouders) en nam het in het eerste decennium van de 18de eeuw sterk toe tot meer dan 60% na 1710. RAL, SA II, inv. nr. 160.

⁵⁶ In totaal kunnen we van 38 echtgenoten van vrouwelijke vergunninghouders aannemen dat ze het werk buitenshuis én alleen (d.w.z. niet samen met de echtgenote) uitvoerden.

⁵⁷ E. van Nederveen Meerkerk, 'Couples cooperating? Dutch textile workers, family labour and the "industrious revolution", c. 1600-1800', *Continuity and Change* 23 (2008) 237-266, aldaar 247-249.

nijverheid zoals droogscheren en verven, en van winkeliers en andere ondernemers, hadden juist vaak geen eigen beroep, wat erop lijkt te wijzen dat in deze gevallen echtparen samen binnen deze bedrijfstak werkten. Dit verschilt dus duidelijk met de informatie voor Leiden over de echtparen met een koffie- of theewinkel die laat zien dat juist veel echtgenotes van ambachtslieden deze nieuwe kans aangrepen om een eigen onderneming te beginnen. We moeten hierbij wel bedenken dat Tilburg een veel minder gediversifieerde economische structuur had, met slechts een zeer mondjesmaat ontwikkelde dienstensector.⁵⁸ In Leiden was het beginnen van een winkel veel meer dan in Tilburg een mogelijk alternatief om extra inkomsten te vergaren. Onder de Leidse vrouwen die koffie en thee verkochten waren dan ook veel vrouwen die gehuwd waren met een man die als loonarbeider in de textiel werkte, maar ook gildenknechten, kleine ambachtslieden en winkeliers. Waarschijnlijk behoorden de winkeliers en ambachtslieden binnen de economische structuur van het proto-industriële Tilburg daarentegen tot een relatief welvarende elite en was het aanboren van alternatieve inkomstenbronnen, zoals spinnen, voor deze sociale groep minder belangrijk dan in Leiden.

Samengevat hadden de echtgenotes van vergunninghoudsters minder vaak dan de vergunninghouders zelf hun achtergrond in de kleinhandel. Vaker werkten zij in de nijverheid, als loonarbeider in de textiel en vooral (bijna de helft van hen!) in de ambachtelijke sector, zij het in hoofdzaak als knecht of als meester in de minder aanzienlijke ambachten. Dit verschil kan niet worden verklaard door de afwijkende beroepen van vrouwen bij de vergunninghouders zelf, want een vergelijking met beroepen van alleen mannelijke vergunninghouders (tabel 6, derde en vierde kolom) laat eveneens grote verschillen zien. Mannelijke vergunninghouders waren ook vaak getrouwd, maar van hun echtgenotes konden we eventuele beroepen in het kohier niet achterhalen. Onze gegevens geven daarom geen compleet beeld van de werking van de Leidse gezinseconomie. Desondanks lijkt het er, gezien hun relatieve oververtegenwoordiging, sterk op dat het beginnen van een koffie- of theewinkel binnen de mogelijkheden lag voor één specifieke groep: gehuwde vrouwen met een echtgenoot die in de ambachtelijke nijverheid werkte.

Conclusie

De massale invoer van koffie, thee en chocolade uit de Oost en West bracht voor veel inwoners van het vroegmoderne Leiden nieuwe economische mogelijkheden. Vanaf het eind van de 17de eeuw zijn er koffie- en theespeciaalzaken te vinden in Leiden. In eerste instantie was dit slechts een beperkt aantal maar vanaf het begin van de 18de eeuw kunnen we een sterke toename constateren in het aantal nieuwe koffie- en theeverkopers: tussen 1700 en 1765 vroegen er gemiddeld 16 mensen per jaar een vergunning aan voor de verkoop van droge koffie, thee en chocolade.

In dit artikel hebben wij getracht te achterhalen wie de personen waren die deze nieuwe kansen grepen en in hoeverre de bloei van de koffie- en theehandel veranderingen teweeg bracht binnen de werkverdeling van Leidse huishoudens. Allereerst kunnen we concluderen dat de verkoop van koffie en thee een branche was waar zowel mannen als vrouwen zich in begaven, maar dat het merendeel van de vergunninghouders getrouwde vrouwen waren. De

⁵⁸ Slechts ongeveer 5 procent van zowel alle Tilburgse mannelijke als alle vrouwelijke hoofden van huishoudens werkte in de economische diensten (handel, geldwezen). In Leiden lagen deze percentages in de 18de eeuw op respectievelijk 13 en 26 procent. Van Nederveen Meerkerk, *De draad*, 328, 330.

gehuwde vrouwen waren al vroeg in de 18de eeuw in de meerderheid onder de koffie- en theeverkopers in Leiden, maar hun aandeel zou gedurende de eeuw alleen maar verder stijgen om te culmineren in een aandeel van 80% tijdens de tweede helft van de eeuw.

Ten tweede hebben we vastgesteld dat de mannen en vrouwen die een vergunning aanvroegen voor de verkoop van koffie en thee zeer diverse sociaal-economische achtergronden hadden. Minder dan de helft van de vergunninghouders zelf was al actief als winkelier op het moment dat de vergunning werd aangevraagd. Bijna de helft van de winkeliers met een koffie- en theevergunning was volgens het kohier van 1749 gespecialiseerd in de verkoop van koloniale dranken, maar veel vaker verkochten ze ook andere producten zoals tabak (mannen) of textiel (vrouwen) wat er op wijst dat ze het nieuwe product toevoegden aan een andere productlijn. Bovendien werd binnen deze groep het houden van een winkel zelden gecombineerd met een beroep in een andere sector. Dit gold vooral voor de weduwen en ongetrouwde vrouwen, en in mindere mate voor mannelijke vergunninghouders. Bij getrouwde vrouwelijke vergunninghouders lag dit anders: hun echtgenoten hadden veel minder vaak een achtergrond in de kleinhandel.

Ten derde is gebleken dat de meeste mannen van wie we het beroep hebben weten te traceren werkzaam waren in de Leidse nijverheid. Dit gold voor de mannelijke vergunninghouders, maar nog veel sterker voor de echtgenoten van vrouwen met een vergunning voor de verkoop van koffie, thee en chocolade. Binnen de nijverheid werkten de meeste mannen als loonarbeider in de textielindustrie, maar in vergelijking tot de gehele beroepsbevolking was hun aandeel relatief laag. Dit wijst erop dat, ondanks de teruggang in de textielnijverheid van deze stad, de verarmde textielarbeiders niet massaal hun toevlucht zochten tot de koffie- en theehandel. De reden hiervoor moet waarschijnlijk gezocht worden in de drempel die het aanschaffen van een vergunning en een voorraad vormde. Een andere belangrijke groep die kansen greep in de nieuwe branche vormden de vrouwen van gildenknechten en noodhulpen, en van meesters in de minder kapitaalintensieve ambachten zoals schoen- en kleermakers en droogscheerders. Bijna de helft (46%) van alle getrouwde vrouwen die een koffie- en theewinkel exploiteerde had een man die werkzaam was in een giledereguleerd ambacht. De opkomst van koffie en thee als massaconsumptiegoederen bood dus vooral kansen aan mensen die werkzaam waren in heel andere bedrijfstakken, en die soms overstapten naar de koffie- en theehandel, maar veel vaker nog de verkoop van koffie en thee combineerden met een ander beroep.

Welk licht werpen onze vondsten nu op een verschijnsel als de *industrious revolution* in de Hollandse stad Leiden? De analyse van de werkzaamheden van Leidse koffie- en theeverkopers laat zien dat het in de 18de eeuw heel gebruikelijk was dat er binnen gezinnen diverse soorten werk werd verricht, vaak ook in totaal verschillende economische sectoren. De toenemende consumptie van koffie en thee gaf huishoudens waarvan het hoofd actief was in een heel andere bedrijfstak, veelal de nijverheid, de mogelijkheid een aanvullend inkomen te verdienen in de kleinhandel. De relatieve ondervertegenwoordiging van proto-industriële loonarbeiders onder de nieuwe Leidse koffie- en theehandelaren en het opmerkelijke verschil in de zelfstandige arbeidsdeelname van de echtgenotes van Leidse en Tilburgse ambachtlieden wijst op een complexe dynamiek van economische factoren die bepaalt of, in welke mate, en onder welke groepen een *industrious revolution* zich voordeed in de vroegmoderne Noordelijke Nederlanden.

De aanwezigheid van nieuwe economische kansen, zoals in Leiden de expansie van kof-

fi- en theeconsumptie, en de toegankelijkheid van de nieuwe sector, bijvoorbeeld in de vorm van (het ontbreken van) financiële belemmeringen, lijken hierin cruciaal. Het is dan ook aannemelijk dat de Hollandse steden, waarin een aanzienlijke bevolking zorgde voor een grote afname van de alsmear in populariteit stijgende nieuwe consumptiegoederen, en waar de kleinhandel bovenal relatief weinig institutionele en financiële belemmeringen kende, een voortrekkersrol hebben gespeeld in deze ontwikkeling. Om erachter te komen in hoeverre het openen van een koffie- en theewinkel noodzaak was of een kwestie van het verruimen van de consumptiemogelijkheden door deze gezinnen, is uiteraard meer onderzoek op microniveau nodig naar de inkomensontwikkeling en consumptiepatronen van dergelijke huishoudens. Desondanks kunnen we op basis van de in dit artikel gepresenteerde resultaten stellen dat de *industrious revolution* waarschijnlijk niet zozeer een verschijnsel was dat zich voordeed onder verarmde loonarbeiders in de 17de eeuw, zoals Jan de Vries stelt, maar eerder onder de lagere middengroepen in het 18de-eeuwse Holland.

Appendix 1

Match vergunningen – kohier 1749

Beroep vergunninghouder zelf	Huwelijkse staat volgens vergunning				
	Totaal	Gehuwd	Alleenstaand	Verweduwd	Onbekend
man	72				72
weduwe (v)	38	3		31	4
ongehuwde vrouw	22	5		1	16
gehuwde vrouw	2	1		1	
subtotaal	134				

Beroep partner vergunninghouder	Huwelijkse staat volgens vergunning				
	Totaal	Gehuwd	Alleenstaand	Verweduwd	Onbekend
man, beroep weduwe	1				1
man, beroep vrouw	1	1			
vrouw, beroep man als weduwnaar	3	1		2	
vrouw, beroep man als ongehuwde	8	8			
vrouw, beroep man	199	164	2	27	6
subtotaal	212				
Totaal	346				

Reviewartikel

Nieuwe vergezichten op het Rampjaar 1672

Het Rampjaar 1672 staat de laatste jaren volop in de belangstelling. De drie hier te recenseren boeken vormen samen een drieluik van de verschillende benaderingen van het Rampjaar. De invloedrijke these die Daan Roorda in zijn proefschrift *Partij en Factie*. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties (1961) formuleerde, vormt in deze studies nog steeds het uitgangspunt. Roorda stelde dat de burgerij geen zelfstandige rol had in de oproeren van 1672, maar beschouwde haar vooral als het werktuig van de onderliggende regentenfactie. In *Redeloos, radeloos, reddeloos* (1998) toont Petra Dreiskämper zich een medestander van Roorda. Michel Reinders bestrijdt in zijn proefschrift *Printed Pandemonium* echter deze these. Dat doet hij aan de hand van 1600 in 1672 verschenen pamfletten. Luc Panhuysen kiest in zijn *Rampjaar 1672* voor weer een andere, internationale benadering: hij bekijkt de gebeurtenissen in 1672 door de ogen van drie leden van de familie van Amerongen. Het is de stelling van de auteur dat de prins van Oranje weliswaar dapper was en niet aan capituleren dacht, maar dat zonder de indirecte steun van Brandenburg en de keizer van Duitsland de Republiek niet aan de ondergang zou zijn ontsnapt. Door WOUT TROOST

In het alweer uit 1998 daterende *Redeloos, radeloos, reddeloos* geeft Petra Dreiskämper een heldere en beknopte beschrijving van de gebeurtenissen uit 1672. Hoewel de omvang van de monografie wat beperkt is, is het het meest moderne overzichtswerk van het Rampjaar sinds Roorda's *Rampjaar* uit 1972. De schrijfster start met de moord op de gebroeders de Witt op 20 augustus 1672 en legt vervolgens uit hoe die moord heeft kunnen plaatsvinden. Ontwikkelingen in de binnen- en buitenlandse politiek houden elkaar in deze studie goed in evenwicht. In de binnenlandse politiek stond de strijd centraal tussen raadpensionaris Johan de Witt en de jonge prins van Oranje, die voor 1672 nog niet beslecht was. Ook de relatie met Karel II en Louis XIV, die in het geheime Verdrag van Dover van juni 1670 besloten de Republiek aan te vallen, stelt Dreiskämper aan de orde.

Dreiskämper volgt Daan Roorda die in zijn *Partij en Factie* (Utrecht 1961) de idee dat de politieke strijd in de Republiek gevoerd werd door Prinsgezinden en Staatsgezinden, grotendeels overboord zette. Roorda ging ervan uit dat de politieke strijd vooral plaatsvond tussen lokale regentenfamilies die meestal geen duidelijk ideologisch stempel droegen. Ook uit mijn eigen onderzoek [*Stadhouder-koning Willem III. Een politieke biografie* (Hilversum 2001)] blijkt dat facties bijzonder gemakkelijk van politieke kleur konden verschieten. Toen de Fransen in 1672 de Republiek onder de voet dreigden te lopen, dwong de burgerij de zittende regenten, die ervan beschuldigd werden samen te heulen met de vijand, de prins van Oranje te herstellen in het ambt van stadhouder.

Dreiskämper steunt echter niet de andere stelling van Roorda dat de onderliggende factie na de moord op de gebroeders De Witt de burgerij opzweepte tegen de zittende regenten om zelf aan de macht te komen. Volgens haar was het oproer niet alleen het werk van het grauw (de laagste sociale laag in de maatschappij), maar ook van de welgestelde burgers, de schutters en de Oranjegezinde regenten. Zij vermeldt dat de ontevreden minderheid in de vroedschap opeens Oranjegezinde leuzen aanhief om in de gunst van de nieuwe stadhouder te ko-

men. Het tweede oproer had volgens haar tot gevolg dat de prins bij de politieke zuivering, die hem door de Staten van Holland werd toegestaan, in de achttien stemhebbende Hollandse steden 130 van de 460 meest uitgesproken staatsgezinde regenten verving door hem beter gezinde regenten. Die getallen had Roorda nog niet in *Partij en Factie* genoemd, maar wel in zijn *Rampjaar* dat hij in 1972 schreef ter gelegenheid van de grote crisis in haar bestaan driehonderd jaar eerder.

In haar interessante laatste hoofdstuk, 'Het Rampjaar en de Verbeelding', beschrijft de auteur hoe bijna drie eeuwen lang de historici in Nederland de twee-partijvisie Orangisten versus Staatsgezinden hanteerden. Roorda probeerde zich in zijn *Partij en Factie* aan die partijtegenstelling te onttrekken, wat er wel toe heeft geleid dat Roorda's vakbroeders hem verweten te weinig aandacht aan de ideologische kant van de zaak te schenken.

In het in november 2008 aan de Erasmus Universiteit verdedigde proefschrift *Printed Pandemonium* bekritiseert Michel Reinders Roorda niet vanwege diens ontkenning van het bestaan van politieke partijen in de Republiek. Op pagina 116 van zijn boek – in 2010 verschijnt een Nederlandstalige handelseditie van zijn dissertatie – stelt de auteur: 'The Dutch Republic lacked political parties.' Wel bestond er volgens hem een ideologische tegenstelling tussen twee visies over de vraag hoe een land bestuurd moest worden, namelijk het Orangisme en de ideologie van de Ware Vrijheid.

Over de rol van de burgerbeweging in het Rampjaar staat Reinders wel lijnrecht tegenover de auteur van *Partij en Factie*. Op basis van het raadplegen van 1600 pamfletten die in het Rampjaar verschenen, is schrijver van mening dat de burgerij in de twee oproeren van dat jaar een eigen, doorslaggevende rol speelde en niet gemanipuleerd werd door de onderliggende factie. Roorda ging ervan uit dat de burgerij gebonden was aan de facties en tijdens de crisis geen werkelijk alternatief bood. De burgerij was volgens hem een werktuig van de onderliggende factie. Bleef volgens Roorda de politieke discussie voorbehouden aan de regenten, Reinders daarentegen beschrijft hoe een politieke cultuur ontstond waarin de burgerij een belangrijke rol speelde. Ze maakte gebruik van pamfletten om haar eisen op politiek gebied duidelijk te maken. Omdat Roorda te weinig naar pamfletten heeft gekeken, heeft hij volgens Reinders de kracht van de burgerbeweging onderschat. Aan de hand van de pamfletten, die meestal geschreven werden door goed opgeleide leden van de middengroepen, toont Reinders aan dat er in 1672 een populaire beweging is geweest om de prins tot graaf van Holland te maken.

Na een aantal inleidende hoofdstukken beschrijft de auteur aan de hand van de pamfletten 'The First Revolt' van eind juni/begin juli 1672 (hoofdstuk 5). Dankzij de acties van de burgerij, en niet alleen van het gepeupel zoals Roorda beweerde, werd Willem III stadhouder. Na een beschrijving van de moord op de gebroeders De Witt en de zuiveringen van de regenten, analyseert de auteur in hoofdstuk 9 de resultaten van de zuiveringen. Daarin stelt hij dat de burgerij een grote rol speelde in die zuiveringen en noemt daarbij de steden Den Haag, Dordrecht, Leiden en Haarlem. In zijn conclusie stelt Reinders dat 'Dutch governments were widely and severely purged'. Honderden magistraten werden volgens Reinders vervangen.

Het proefschrift van Reinders is een waardevolle bijdrage aan de geschiedschrijving over het Rampjaar. Een diepgaande analyse van de pamfletten heeft nog niet eerder plaatsgevonden en de conclusie van de auteur dat de burgerbeweging meer betekenis had dan tot nu toe werd aangenomen, is pure winst. Naast de bekende dagboeken van Bontemantel en Vroe-

sen, twee regenten, heeft de auteur twee nieuwe bronnen aangeboord: een dagboek van Jan van Schriek, een burger die deelnam aan de rellen in Rotterdam, en een dagboek van een lid van de burgermilitie in Amsterdam, Lucas Watering. Voor een objectieve beschrijving van de gebeurtenissen in 1672 is het een aanwinst dat naast de aanwezigheid van regentenverslagen nu ook burgers zelf aan het woord komen.

Het gebruik van de pamfletten heeft duidelijk voordelen omdat zaken die tot nu toe onderbelicht waren, nu beter voor het voetlicht komen. Het nadeel is echter dat er aan de pamfletten wel erg veel waarde wordt gehecht. Zo stelt Reinders wel dat de factiestrijd tussen de regenten een rol speelde, maar hij werkt dat niet verder uit, omdat voor hem, op basis van de pamfletten, de doorslaggevende rol van de burgerij bijna vanzelfsprekend is. Ik vraag me niettemin af of die burgerij wel zo onafhankelijk was als Reinders beweert. Op pagina 203 stelt hij bijvoorbeeld dat verscheidene Amsterdamse burgers tijdens 'The First Revolt' naar ene Valckenier gingen en hem waarschuwden dat als de Amsterdamse magistraat besloot de stad aan de Fransen over te geven, zij Van der Graeff dood zouden slaan. Reinders vertelt alleen dat Cornelis de Graeff van Zuidpolsbroek – die toevoeging ontbreekt – een 'suspected regent' was. De Graeff was echter ook burgemeester in Amsterdam, leider van de heersende factie en een aangetrouwde oom van Johan de Witt. Wie Valckenier was laat de auteur onbesproken, maar Gilles Valckenier was een fervent tegenstander van Van der Graeff en diens neef. Op 1 februari 1671 had de factie van Valckenier een grote nederlaag bij de Amsterdamse burgemeestersverkiezingen geleden. En wie werd er nu burgemeester na de zuiveringen in 1672? Juist, Gilles Valckenier. Dit stelt de kwestie in een ander daglicht. Was Valckenier volgens de burgerij wel 'capabel', een eis die de burgerij in haar pamfletten gesteld had voor het in aanmerking komen voor de functie van regent? Volgens de burgerij waren veel regenten niet 'capabel' en dienden daarom vervangen te worden. Waarom gingen er dan burgers naar Valckenier als zij zo zelfbewust waren en zo goed wisten wat ze wilden. Heeft Valckenier toch niet gewoon van de burgerbeweging gebruik gemaakt om zelf aan de macht te komen? Ik had bij Reinders graag wat meer willen lezen over de relatie burgerij en de onderliggende factie.

Wat ik niet aannemelijk acht is de stelling van de auteur dat burgers en regenten tot dezelfde politieke groep behoorden. Op pagina 12 zegt hij: 'Politics in the Dutch Republic was indeed not exclusively the terrain of regents, it was however exclusively the terrain of citizens, of which regents were a part.' Hij staaft deze stelling onder meer met de opmerking dat de burgers in Amsterdam 3000 ambten bekleedden. Dit maakte hen echter niet tot gezagsdragers, iets wat de regenten wel waren. De Republiek was zeker een burgerlijke samenleving, maar wel één die in de ban was van de aristocratie, zoals Roorda in het tweede hoofdstuk van zijn *Partij en Factie* al had beweerd. De regenten verdeelden de baantjes en maakten de burgerij van hen afhankelijk. Dat wekte de kritiek van de pamfletschrijvers. Burgers en regenten waren weliswaar allemaal 'citizens', maar stonden mijlenver van elkaar af. Met de opmerking dat 'citizens considered regents to be part of their own group', vertolkt de auteur de machtsaanspraken van de burgerij en geeft daarmee tegelijkertijd aan dat die burgerij uitgesloten was van de macht.

Ook de stelling van de auteur dat 'hundreds of magistrates were replaced', roept de vraag op of het vervangen van 130 van de 460 regenten in de Hollandse steden de lading wel dekt. Het is opmerkelijk dat Reinders die getallen niet noemt. Volgens mij rechtvaardigt de vervanging van 130 regenten niet de opmerking dat 'Dutch governments were widely and se-

verely purged'. De auteur besteedt wel aandacht aan de volgens hem belangrijke rol die de burgerij speelde bij de zuiveringen in Den Haag, Dordrecht, Leiden en Haarlem, maar wat was de rol van de burgerij in steden als Enkhuizen, Purmerend en Alkmaar waar geen regenten werden ontslagen? In zijn negende hoofdstuk, 'The Outcome of the Purges', stelt de auteur dat er nogal wat burgers in de nieuwe vroedschappen werden benoemd, maar we lezen niet hoeveel het er waren. Roorda noemt het aantal ook niet, spreekt van 'enige aanzienlijke burgers', maar in een proefschrift waarin nogal wat kritiek wordt geuit op *Partij en Factie*, zou het bijzonder interessant geweest zijn te weten hoeveel burgers er in de nieuwe vroedschappen waren benoemd.

Concluderend mogen we stellen dat *Printed Pandemonium* een waardevolle aanvulling is op de geschiedschrijving over het Rampjaar, die tot nu toe nogal Roordiaans gekleurd was. Aangezien pamfletten niet het hele verhaal vertellen, lijkt het me echter (nog) niet mogelijk de stelling van Roorda dat de burgerij een werktuig was in de handen van de onderliggende regentenfactie naar het rijk der fabelen te verwijzen.

Terwijl Reinders alleen de binnenlandse politiek in 1672 behandelt, richt Luc Panhuysen in zijn *Rampjaar 1672. Hoe de Republiek aan de ondergang ontsnapte* (2009) zich beduidend meer op buitenlandse kwesties. Zoals ik in de inleiding al kort aangaf, belicht de auteur de activiteiten in het Rampjaar van Margaretha Turnor, Vrouwe van Amerongen, haar man Godard Adriaan van Reede, Heer van Amerongen en hun enige zoon Godard van Reede van Ginkel. Hij doet dit aan de hand van de briefwisseling tussen de drie personages, die zich bevindt in het Huisarchief Amerongen en thans te raadplegen is in het Rijksarchief in Utrecht. Deze drie leden van het geslacht Amerongen becommentarieerden ieder vanuit hun eigen perspectief de wereld en de gebeurtenissen van 1672, waarbij dient opgemerkt te worden dat de auteur een ruime definitie van het Rampjaar hanteert om ook de ontwikkelingen in 1673 te kunnen volgen.

In drieëntwintig hoofdstukken wordt afwisselend aandacht besteed aan de moeder, de echtgenoot en de zoon. Deze afwisseling zorgt voor de nodige variatie en bevordert de leesbaarheid van het boek. We volgen vader Godard Adriaan op zijn missie naar Brandenburg, waarheen deze ervaren diplomaat gestuurd werd om de keurvorst van Brandenburg te verzoeken de Republiek tegen Frankrijk bij te staan. Terwijl Petra Dreiskämper maar één bladzijde gewijd heeft aan de acties van Frederik Willem, keurvorst van Brandenburg, gaat in het boek van Panhuysen zeker een derde deel over Brandenburgse zaken. Van Amerongen slaagde erin om in mei 1672 een bondgenootschap met Brandenburg te sluiten. Zijn tocht met een Brandenburgs-Oostenrijks leger richting Republiek leidde niet tot directe hulp aan de door Frankrijk belaagde staat, omdat de Duitse keizer Leopold I, die met Frederik Willem en de Republiek een defensief bondgenootschap had gesloten, geen openlijke breuk met Frankrijk wilde. Wel zorgde het Brandenburgs-Oostenrijkse optreden ervoor dat de Fransen troepen uit Nederland moesten worden overgeplaatst naar Duitsland om de activiteiten van de keizerlijke commandant Montecucculi en keurvorst Frederik Willem in de gaten te houden. Daardoor verminderde de druk op de Republiek en kreeg zij de mogelijkheid zich te herstellen.

Na zijn mislukte missie met het Brandenburgs-Oostenrijkse leger keerde Van Amerongen terug naar Nederland, werd voorzitter van de Utrechtse ridderschap, maar zijn hoop om de steun en toeverlaat van Willem III in Utrecht te worden, werd geen realiteit. Zijn acht jaar oudere vrouw Margaretha bleef in het stamslot achter, maar zag zich in juni 1672 gedwon-

gen te vluchten toen de Fransen Amerongen naderden. Met haar schoondochter Ursula Philippota van Raesfelt, die zij niet zo mocht, en haar drie kleinkinderen, trok ze eerst naar Amsterdam en in oktober naar Den Haag waar de familie aan de Kneuterdijk een huis bezat. In februari 1673 hoorde Margaretha dat de Fransen het kasteel Amerongen in brand hadden gestoken. Nadat de vijand Utrecht in november 1673 had ontruimd, had zij de supervisie op de bouw van het huidige kasteel Amerongen.

Zoon Godard was de militair, kolonel van een regiment cavalerie en begin 1672 gelegerd aan de IJssellinie. De linie moest worden opgegeven toen de Fransen in juni bij Tolhuis de Rijn overstaken en het IJsselleger in de rug dreigden aan te vallen. Vervolgens verdedigde hij bij Schoonhoven de Waterlinie, nam deel aan de expedities naar Charleroi eind 1672 en Bonn in november 1673. Hij raakte in augustus 1674 gewond tijdens de slag bij Seneffe, in de Spaanse Nederlanden, die Willem III wilde heroveren op de Fransen. Een jaar later kreeg hij de fel begeerde functie van generaal-majoor.

Het boek van Panhuysen blinkt uit door originaliteit, leesbaarheid en aandacht voor *human interest*. Zijn gebruik van primaire bronnen uit het Huisarchief Amerongen zorgt ervoor dat de lezer ook veel nieuwe informatie in *Het Rampjaar* aantreft. Het is dan ook niet verwonderlijk dat het boek genomineerd is geweest voor de Grote Geschiedenisprijs van het *Historisch Nieuwsblad*. Een bezwaar is echter dat de auteur sommige zaken beter had moeten uitleggen. Een voorbeeld daarvan is te zien bij Panhuysens bespreking van de Utrechtse politiek. De auteur meldt dat Van Amerongen zijn best deed zijn neef, de heer van Welland, in het college van de geëligeerden gekozen te krijgen. De opmerking dat de geëligeerden een overblijfsel waren uit het katholieke verleden van vóór de Opstand is veel te mager en had beter moeten worden uitgelegd. Soms is de auteur ook wat onnauwkeurig. Er waren bijvoorbeeld geen twee broers van Hannover, waar Van Amerongen langs kwam op weg naar Berlijn. Het gaat in het kader van deze recensie te ver om uitgebreid in te gaan op de rol van de drie broers van het Huis Brunswijk-Lüneburg en hun neef uit het Huis Brunswijk-Wolffenbüttel, maar beter zoekwerk in bijvoorbeeld G. Schnath's *Geschichte Hannovers im Zeitalter des neunten Kur und der Englischen Sukzession* (Hildesheim 1938) had Panhuysen voor deze fout kunnen behoeden. Deze lichte kritiek neemt niet weg dat de auteur met dit boek een uiterst leesbaar en inhoudelijk verantwoord werk heeft geschreven. Academische historici hebben nogal eens de neiging vooral voor hun eigen doelgroep te schrijven. Het is de verdienste van Panhuysen dat hij juist het grote publiek bedient met een boek dat de toets der kritiek bijzonder goed kan doorstaan.

Boeken:

Petra Dreiskämper, 'Redeloos, radeloos, reddeloos'. *De geschiedenis van het rampjaar 1672*. (Hilversum: Verloren, 1998).

Michel Reinders, *Printed Pandemonium. The Power of the Public and the Market for Popular Political Publications in the Early Modern Dutch Republic*. (Proefschrift Erasmus Universiteit Rotterdam, 2008).

In 2010 verschijnt een bewerking van dit proefschrift in het Nederlands: *Gedrukte Chaos. Populisme en moord in het Rampjaar 1672* (Amsterdam: Balans, 2010).

Luc Panhuysen, *Rampjaar 1672. Hoe de Republiek aan de ondergang ontsnapte*. (Amsterdam: Atlas, 2009)

Metamorfose

Holland in Arhem

In de rubriek Metamorfose wordt het heden en verleden van een plek in Holland vergeleken. In deze aflevering kijkt ARJAN NOBEL naar het Zuid-Hollandse dorp Oud-Beijerland. Ooit stond hier een unieke herenboerderij. Vandaag de dag rust slechts een groen grasveld en enkele oude bomen. En de boerenwoning? Die staat te pronken in het Openluchtmuseum in Arnhem.

Het is een geliefde bestemming voor schoolreisjes. Er stoppen jaarlijks bussen vol bejaarden. Voor de één is het een ontdekkingsstocht in de geschiedenis, de ander vindt er herinneringen aan het verleden. Het Nederlands Openluchtmuseum in Arnhem biedt voor iedereen wat wils. Of, zoals de website zegt, hier 'komt het verleden tot leven'. En inderdaad, dat valt niet te ontkennen. Binnen in de rosmolen heerst nog steeds bedrijvigheid. Buiten geven blattende schapen het museum kleur en geur.

Maar hoe leuk en interessant allemaal, soms hapert er iets. Zou iemand zich wel eens afvragen waar al deze gebouwen vandaan komen? Wat hun oorspronkelijke context was? De gemiddelde bezoeker maalt daar niet om. Die geniet van nostalgie en folklore. Die gaat lachend op de foto bij Zaanse Schans. Maar het kan helemaal geen kwaad om af en toe toch eens die vragen te stellen. Want dan blijkt dat de Delftse stellingmolen, vroeger omgeven door huizen en andere gebouwen, nu wel wat merkwaardig midden in het groen te staan. Omzoomd door hoge bomen. Niet echt bevorderlijk voor de windvang, zou je denken. Op de plaats waar deze molen ooit stond, staat nu vast een kantoorgebouw. Of er ligt een asfaltweg. Of het tracé van de hogesnelheidslijn, zoals het geval was bij de woonboerderij uit Hoogmade die in 2004 een tweede leven begon in Arnhem.

Kasteelboerderij

Eén van de gebouwen in het museum wordt aangekondigd als de 'kasteelboerderij'. En inderdaad, wie het gebouw van dichtbij bekijkt, denkt eerder aan een klein kasteel dan aan een boerenwoning. Het gebouw straalt iets voornaams uit. Hoge gevels. Rode pannen. Een fraaie tuin completeert het geheel. Holland in Arnhem. Misschien wel één van de topstukken van het Openluchtmuseum. Waar stond dit huis vroeger? Wie waren de bewoners?

Het antwoord op die vragen krijgen we in Oud-Beijerland, een dorp gelegen in de Hoeksche Waard onder de rook van Rotterdam. Hier stond oorspronkelijk deze kasteelboerderij, ter plaatse beter bekend onder de naam 'Jan Schillemansstede' of 'Scheermansvliet'. In het dorp wacht een verrassing. De oude standplaats van deze voorname boerderij ligt niet tussen grijze fabriekshallen op een industrieterrein of tussen standaardhuizen in een Vinex-wijk. Het zijn geen bakstenen en beton maar twee grote bomen en een oude boomgaard die de oorspronkelijke plaats markeren. Sterker, een informatiebord geeft aan dat hier ooit de herenboerderij van Jan Schillemans was te vinden. Waarom werd het gebouw hier ooit weggehaald?

Afb. 1 Een Ansichtkaart uit de jaren twintig van de vorige eeuw met daarop de Jan Schillemansstede in Oud-Beijerland. Collectie: A. Nobel.

Afb. 2 De plaats in Oud-Beijerland waar tot 1954 de Jan Schillemansstede stond. Foto: A. Nobel, 2010.

Symbool

Aan de hand van de Jan Schillemansstede zou men de geschiedenis van Oud-Beijerland kunnen schrijven. Ja, het pand kan misschien wel symbool staan voor de historie van de Hoeksche Waard. De ontstaansgeschiedenis, de landbouwgeschiedenis en de geschiedenis van dorp en eiland zijn allemaal met het gebouw verweven.

Na de Sint Elisabethsvloed van 1421 veranderde dit gebied in een waterrijk landschap vol gorzen en krekken. In de 16de en 17de eeuw kwam het land in handen van rijke edelen en kooplieden die het lieten bedijken. In 1557 liet Lamoraal van Egmont, die in 1568 op het schavot zou sterven, de polder Oud-Beijerland aanleggen. In het nieuwe land verrezen huizen en boerderijen. Eén van die boerenwoningen kwam in 1599 in handen van de Utrechtse edelman Reynier van Aeswijn van Brakel. In zijn gewest bekleedde hij verschillende functies. Zo was hij lid van de ridderschap, tesorier-generaal van de Nadere Unie en vanaf 1580 enige jaren burgemeester van Utrecht. Vanaf 1610 verhuurde hij de boerderij aan een zekere Jan Schillemans. Diens naam zou voor altijd aan het pand verbonden blijven.¹

In 1617 liet Van Aeswijn tegen de bestaande boerderij een monumentaal gebouw neerzetten. Eén van de vertrekken, de herenkamer, reserveerde hij voor zichzelf. Hij was niet de enige stedeling met een optrekje in de polder. Talloze regentenfamilies kochten in de 17de eeuw een boerderij, waar ze in de zomermaanden verbleven. Het gebruik van een enkele kamer, als een tijdelijke pied-à-terre, was overigens slechts een tussenstadium in een veel grotere ontwikkeling die eindigde met het bouwen van speciale buitenverblijven door de stedelijke elites.²

Na de dood van Reynier van Aeswijn vererfde het complex verschillende malen, waarna de herenboerderij in het laatste kwart van de 17de eeuw in handen kwam van een lokale boerenfamilie. Ook dat is weer tekenend. In deze periode werd de Republiek getroffen door een ernstige landbouwcrisis. Steeds meer regentenfamilies verkochten hun landerijen. In de Hoeksche Waard kwamen veel van deze gronden in handen van de plaatselijke boeren en zo ontwikkelde zich hier een boerenstand. In het geval van de Jan Schillemansstede was dat de familie Verhagen, die vanaf 1723 tot 1952 eigenaar van de hoeve bleef.

Leendert Verhagen, eigenaar van 1763 tot 1812, restaureerde het gebouw en breidde het uit met een schuur. Verhagen stond bekend als een overtuigde patriot. Net als andere leden uit de familie vervulde hij verschillende ambten in het dorps- en polderbestuur. In deze periode bereikte het landbouwbedrijf zijn hoogtepunt. Daarna ging het echter neerwaarts. Aan het begin van de 20ste eeuw was het bedrijf zo ver geslonken dat de grote schuur overbodig bleek. Deze werd afgebroken en verkocht. De eens zo fraaie herenkamer deed dienst als rommelkamer en opslagplaats voor het fruit. Toen het laatste lid van de familie Verhagen in 1952 overleed, restte slechts een vervallen woonhuis.

- 1 Informatie over de bouw- en bewoningsgeschiedenis van de Jan Schillemansstede is te vinden in: C.Th. Kokke, 'De hereboerderij Jan Schillemansstede uit Oud-Beijerland', *Bouw* 42 (21 oktober 1961) 1327-1329. De Beijerlandse bezittingen van Reynier van Aeswijn worden uitvoerig beschreven C. Baars, 'De geschiedenis van het grondbezit van Gelderse en Utrechtse edelen in de Beijerlanden', *A.A.G. Bijdragen* 28 (Wageningen 1986) 109-144. Volgens Baars kocht Reynier van Aeswijn het complex in 1599, Kokke noemt het jaar 1610.
- 2 C. Baars, *Geschiedenis van de landbouw in de Beijerlanden* (Wageningen 1973) 162-164; J.D.H. Harten, 'Stedelijke invloeden op het Hollandse landschap in de 16de, 17de en 18de eeuw', *Holland, regionaal-historisch tijdschrift* 10 (1978) 114-134, aldaar 122-126.
- 3 *Nieuw Rotterdamse Courant*, 30-06-1938. Aanvullende informatie in: Streekmuseum Hoeksche Waard, Heinenoord, Collectie genealogie en streekhistorie, map Jan Schillemansstede/Scheermansvliet.

Afb. 3 De Jan Schillemansstede in het Nederlands Openluchtmuseum in Arnhem. Foto: J.A. Nobel, 2008.

Museum of waterschapshuis

Al aan het begin van de 20ste eeuw werd door verschillende personen de monumentale waarde van de Schillemansstede erkend. Toen de eigenaars in 1938 het rieten dak wilden vervangen door asbest golfplaten, klonken protesten. Onder andere van de zijde van de monumentencommissie van Zuid-Holland.³ Enkele jaren later opperde architect J. Verheul in het tijdschrift *Historia* dat de gemeente Oud-Beijerland, wanneer het vroeg of laat dit pand zou kunnen kopen, hier een museum of oudheidkamer zou kunnen inrichten.⁴ Dit plan werd weer uit de kast gehaald na het overlijden van de laatste eigenaar. Het strandde echter op financiële bezwaren. Datzelfde gold voor de vestiging van het waterschap in het gebouw. Uiteindelijk kwam de boerderij te koop te staan, waarna het Nederlands Openluchtmuseum in 1953 besloot tot aankoop. Een jaar later volgde de afbraak waarna het pand in 1956 en 1957 steen voor steen werd herbouwd in Arnhem. De rieten kap verving men door rode pannen. Uit onderzoek bleek dat dit de oorspronkelijke dakbedekking was.⁵

Monumentenbeleid

Op de plaats waar ooit de Jan Schillemansstede stond te pronken, resten vandaag de dag alleen nog twee leilindes en een oude boomgaard. Een *lieux de mémoire*. Een plaats die ons her-

4 J. Verheul Dz, 'Oud dorpsschoon te Oud-Beijerland', *Historia. Maandschrift voor geschiedenis en kunstgeschiedenis* 13 (1948) 256-259, aldaar 259.

5 L. de Jong, *Rapport kasteelboerderij "Scheermansuliet" te Oud-Beyerland (Arnhem 1954)* 13-14.

innert aan het rijke verleden van de Hollandse Delta. Aan een gorzenlandschap dat door stedelijke elites werd omgevormd tot een vruchtbaar korenland. Een gebied waar de wisselingen van de natuur jarenlang het levensritme van de boerenstand bepaalden.

Maar dat is niet het enige. Deze plek laat ook zien hoe slecht het lange tijd was gesteld met het monumentenbeleid in veel kleine gemeenten. In 2009 vierde Oud-Beijerland haar 450-jarige bestaan. Afgezien van een fraai raadhuis, een kerk en enkele herenhuizen aan een gracht, herinnert er nog maar weinig aan de 17de en 18de eeuw. Het is dan ook onbegrijpelijk dat één van de oudste gebouwen in het dorp ooit werd overgebracht naar het Openluchtmuseum. Vandaag de dag zou men waarschijnlijk wat langer nadenken voor men een dergelijk pand naar Arnhem zou verhuizen. Hoewel? Op een steenworp afstand van de oorspronkelijke plaats van de Jan Schillemansstede stond een fraaie fabriekshal uit de wederopbouwperiode. Dit gebouw maakte, in het jubileumjaar van de gemeente Oud-Beijerland, plaats voor een Amerikaans uitzierend garagebedrijf. Inderdaad, wat dat betreft heeft het dorp nog maar weinig van haar geschiedenis geleerd.

Hollands Spoor

Gedroomd papier

In *Hollands Spoor* wordt een tentoonstelling, museum of monument uit Holland onder de aandacht gebracht. TESSA VOS bespreekt deze keer verschillende Hollandse kunstenaars en hun prenten en tekeningen uit de tentoonstelling 'Gedroomd papier' in het Rijksmuseum Twenthe in Enschede.

De tentoonstelling 'Gedroomd papier' in het Rijksmuseum Twenthe in Enschede toont tot en met 12 september de ontwikkeling van de Nederlandse teken- en prentkunst tussen 1850-1935. Aan het einde van de 19de eeuw zetten jonge kunstenaars zich af tegen de traditionele manier van uitbeelden van de werkelijkheid. Ze gebruikten hiervoor oorspronkelijke grafische technieken zoals de etskunst. De titel van de tentoonstelling verwijst naar de drang van kunstenaars om een nieuwe werkelijkheid te creëren. Sommige kunstenaars fantaseerden over een sprookjesachtige wereld (Matthijs Maris), andere kunstenaars droomden over een maatschappij waarin iedereen gelijk was (Jan Toorop) of zelfs een socialistisch paradijs (Peter Alma). Kunstenaars als Piet Mondriaan en Jacoba van Heemskerck zochten naar 'vergeestelijking' en vonden die in de theosofie en antroposofie.

'Gedroomd papier' laat ruim 200 tekeningen en prenten zien van onder anderen Jan Sluijters, Piet Mondriaan, Isaac Israëls, Jan en Charley Toorop, Carel Willink en Jan Mankes. Ze maken vrijwel allemaal deel uit van de grote verzameling teken- en prentkunst van Karel Levisson (1917-1999) die het Rijksmuseum Twenthe een warm hart toedroeg en het merendeel van zijn verzameling in 1993 aan het museum schonk. De tentoonstelling is samengesteld door Ton Geerts, conservator moderne en hedendaagse kunst van het RKD (Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie) in Den Haag.

Een spinster en twee zaaiers

De tentoonstelling toont enkele werken van de Fransman Jean-François Millet (1814-1875), die van groot belang is geweest voor de ontwikkeling van de teken- en schilderkunst in Nederland. Millet, afkomstig uit een boerenfamilie uit Normandië, verbaasde de traditionele kunstliefhebbers met zijn weergave van het boerenleven. Hij wilde het landleven idealiseren – maar het publiek zag enkel boeren en boerinnen met grove trekken

zoals op zijn ets van een spinster die haar kudde bewaakt (afb. 1).

Millet inspireerde met zijn werk vele kunstenaars, waaronder de Nederlandse schilder Matthijs Maris (1839-1917). Op afbeelding 2 is een ets van de hand van Maris te zien van een van de bekendste schilderijen van Millet, 'De Zaaier'. Met dit schilderij veroorzaakte Millet in 1850 grote opschudding op de Parijse Salon. Op monumentale wijze heeft Millet in dit schilderij een zaaierende boer afgebeeld. Het kunstminnende publiek was van mening dat deze gewone man veel te prominent was

Afb. 1 Jean-François Millet (Gruchy 1814-Barbizon 1875), *La Fileuse Auvergnate*, 1868, ets, 19,9 x 13,0 cm, Rijksmuseum Twenthe, inv.nr. 1833.

Afb. 2 Matthijs Maris (Den Haag 1839-Londen 1917), *De zaaier*, 1883, ets, 50.2 x 40.2 cm, Rijksmuseum Twenthe, inv.nr. 1417.

Afb. 3 Jan Toorop (Poerworedjo 1858 - Den Haag 1928), *De zaaier*, 1896, lithografie, 22 x 33 cm, Rijksmuseum Twenthe, inv.nr. 1483.

weergegeven, terwijl een aantal jonge kunstenaars (zoals Matthijs Maris) juist zeer onder de indruk was van dit werk.

Maris, de middelste van drie schilderende broers, kwam oorspronkelijk uit Den Haag. Hij maakte echter veel reizen waarbij hij nieuwe invloeden opdeed. Gaandeweg maakte hij zich los van het zuiver realistisch schilderen, zoals dat gebruikelijk was onder schilders van de Haagse School en legde hij zich meer toe op een symbolische weergave. Na een verblijf in Parijs verhuisde hij naar Londen waar hij rond 1882 een aantal etsen maakte. Op deze etsen zijn vaak dromerige vrouwen en sprookjesachtige landschappen te zien.

Maris had geen hoge pet op van artistieke reproducties. Volgens hem kon geen enkele kopie beter zijn dan het origineel. Zijn etsen bewerkte hij dan ook altijd na met potlood of inkt. Hierdoor werden al zijn etsen in feite uniek en al vroeg gewild onder verzamelaars. Ook bij het maken van 'De Zaaier' was dit zijn werkwijze. Maris wilde bovendien niet alleen een artistieke reproductie maken, maar ook echt proberen om in de 'geest van de kunstenaar' werken en zelfs Millet evenaren. Bij Maris draaide het ook nog meer om de symbolische betekenis van de zaaier. Een zaaier staat van oudsher voor nieuw leven en ontkieming. Maris deed drie maanden over de ets van de zaaier, maar was uiteindelijk nog niet tevreden. Van deze ets

Afb. 4 Jacoba van Heemskerck (Den Haag 1876-Domburg 1923), *Schepen in Russische haven*, ca. 1920, hout-sneede, 30 x 42 cm, Rijksmuseum Twenthe, inv.nr. 1285.

werden waarschijnlijk slechts 100 exemplaren gedrukt.

In de jaren negentig van de 19de eeuw werd Matthijs Maris ook opgemerkt door andere kunstenaars zoals Jan Toorop (1858-1928). Toorop was eveneens geïnspireerd door het thema van de zaaier. Waar bij Maris de zaaier nog wel als zodanig te herkennen is, is dat bij Toorop een stuk moeilijker. Toorop maakte echt een symbolische weergave van een zaaier, een spirituele zaaier (afb. 3). Bij hem is geen boer te bekennen, maar twee elegante vrouwen en een soort geestesverschijning aan de linkerkant van het werk. Deze geestesverschijning was volgens Toorop: 'een geestelijke Zaaier en het daaruit voortspruitende leven [...], terwijl het droomleven met zwanenzang, bosch en vijver op den achtergrond staan. Voorop twee vrouwenfiguren. De voorste ziet verlangend naar de groei uit de geestelijke levenskiemen. De tweede moet het bewustzijn en het weten voorstellen.'

Waar Maris spaarzaam was in het produceren van grafiek, was Toorop een fervent graficus. Toorop was zelf ook stimulator van het veelvuldig verspreiden van zijn werk. Toorop is dan ook ruim vertegenwoordigd op de tentoonstelling.

Jacoba van Heemskerck en Jan Buijs

Behalve Jan Toorop ging ook kunstenaar Jacoba van Heemskerck (1876-1923) op spirituele zoektocht en ze raakte in de ban van de theosofie. Theosofie was rond 1900 een populaire pseudo-wetenschap en een soort mengsel van allerlei religies. Alles (god, mens, kosmos en materie) zou volgens deze leer met elkaar verbonden zijn. Later in haar leven raakte van Heemskerck verknocht aan de antroposofie, een afgeleide van de theosofie. Ze kwam met internationale stromingen zoals het kubisme en het expressionisme in aanraking, maar werkte altijd vanuit haar levensbeschouwelijke overtuiging.

Naast tekenen en schilderen was Jacoba van Heemskerck steeds op zoek naar nieuwe middelen om zichzelf uit te drukken. Een techniek die haar zeer beviel was de houtsnede. De houtsnij kunst is al eeuwenoud en heeft zich in de loop der eeuwen ontwikkeld tot een zeer verfijnde kunstvorm. Vaardige houtsnijders konden uiteindelijk de fijnste details weergeven. Jacoba van Heemskerck koos echter voor een 'primitieve' uitstraling die bereikt kon worden door het hout juist op een grove manier te bewerken.

Afb. 5 Jan Buijs (Soerakarta 1889-Den Haag 1961), Huis tussen bomen, ca. 1920, houtsnede, 23,5 x 17,6 cm, Rijksmuseum Twenthe, inv.nr. 1191.

Abbeelding 4 laat haar 'Schepen in een Russische haven' zien. Aan de rechterkant van het werk zijn twee geabstraheerde zeilen te zien van boten die beschutting zoeken in een haven. Door het gebruik van grove, ietwat onbeholpen vormen zit er veel beweging in het werk.

Van Heemskerck kon maar weinig waardering opbrengen voor haar Nederlandse collega's, maar dat gevoel was wederzijds. Haar expressionistische werk had in Nederland slechts een klein groepje bewonderaars. Zij kon in haar bestaan voorzien doordat ze in Duitsland wel waardering genoot en daar ook regelmatig werk verkocht. Verder woonde ze het grootste gedeelte van haar leven bij haar vriendin Marie Tak van Poortvliet in, die een atelier voor haar in haar tuin liet bouwen. Jacoba kwam ook in contact met de kunstenaar Jan Buijs (1889-1961), één van de weinige Nederlandse bewonderaars van het werk van Jacoba van Heemskerck. Buijs was een architect, maar ook een groot kunstverzamelaar. Zijn collectie omvatte onder andere werken van Paul Klee, Oscar Schlemmer en uiteraard een groot aantal werken van Jacoba van Heemskerck.

Een andere geliefde techniek voor Van Heemskerck was de glas-in-loodtechniek. Daarin kon zij het beste 'het wezen van kleur aan licht' verbinden. Ze was altijd op zoek naar een zo intens mogelijke weergave van kleur en met behulp van direct daglicht konden de kleuren volgens haar nog meer tot leven worden gebracht. Als architect heeft Jan Buijs Jacoba van Heemskerck ook opdrachten gegeven tot het ontwerpen van glas-in-loodramen in zijn gebouwen, onder andere in het Rudolf Steiner-ziekenhuis in Den Haag.

Van de hand van Buijs zijn eveneens twee werken te zien in deze tentoonstelling. Deze hangen vanzelfsprekend naast de houtdrukken van Jacoba van Heemskerck. Op het werk is een huis tussen de bomen te zien in een gestileerde weergave (afb. 5). Net als bij van Heemskerck speelt kleur en vorm een belangrijke rol, de voorstelling doet ook wel aan een ontwerp voor een glas-in-loodraam denken.

De eigen belevingswereld als inspiratiebron

Jan Mankes (1889-1920) nam in zijn tijd al een bijzondere positie in. Hij genoot veel waardering en werd 'de meest verstilde schilder' genoemd. In zijn werk is inderdaad sprake van een bepaalde verstilling, die ook versterkt wordt door zijn werkwijze. Hij bestudeerde zijn onderwerpen net zolang totdat hij ze kon dromen en tekende of schilderde dan ook een ideaalbeeld. Zijn werken zijn vaak klein van formaat maar de onderwerpen zijn monumentaal weergegeven en stijgen daardoor boven het alledaagse uit. Wellicht schetste hij met zijn eigen woorden nog de meest rake typering: 'Ik schilder of liever zou wenschen te schilderen schilderijen, stille doch zingende door, ja juist door de stilte.'

Op afbeelding 6 is een ets te zien van twee muizen die tot in de fijnste details zijn weergegeven en blijkt geeft van Mankes voorliefde voor witte dieren. Net als Jacoba van Heemskerck werd Mankes financieel ondersteund door de kunstverzamelaar Pauwels die hem ook voorzag van materiaal, zoals een etspers of dode vogels die hij na kon tekenen. Mankes heeft zichzelf een aantal technieken geleerd, zoals het houtsnijden. Zijn voorkeur ging uit naar technieken waarbij hij zelf de afdrukken kon maken. Om die reden heeft Mankes nooit veel op gehad met de lithografie, omdat hij die niet zelf kon afdrukken. Mankes leed onder een slechte gezondheid en stierf helaas op dertigjarige leeftijd.

Herman Kruyder (1881-1935) heeft met Jan Mankes gemeen dat hij een teruggetrokken leven

in een landelijke omgeving op prijs stelde. Ook hij haalde inspiratie uit zijn directe omgeving, bijvoorbeeld uit zijn huisdieren. Het toeval wil ook dat Kruyder en Mankes elkaar in hun jonge jaren ontmoet hebben toen beiden nog werkten in hetzelfde glasschilderatelier in Delft. Kruyder woonde tot zijn groot genoegen een lange tijd in Blaricum, maar stond buiten de kunstenaarsgemeenschap in het Gooi. Kruyders expressionistische stijl was toch heel anders dan de modernistische stijl van bijvoorbeeld Piet Mondriaan en Jan Sluijters, die in het nabijgelegen Laren woonden. Landelijk werd hij onder expressionisten echter wel degelijk gewaardeerd.

Toch rekende Kruyder, door deze nationale erkenning, zichzelf een bepaald gezag toe. Een anekdote doet de ronde dat Kruyder wel eens wilde exposeren met een groep Gooise kunstenaars in het hotel Hamdorff in Laren, maar daar geen uitnodiging voor had gekregen. Dit ontstemde hem zeer en met een handwagen met drie van zijn schilderijen verscheen hij voor hotel Hamdorff, waar men op dat moment met de inrichting van de tentoonstelling bezig was. Hij haalde terstond drie werken van de muur die niet aan zijn smaak voldeden en verving die door zijn eigen schilderijen. Die werden nota bene ook nog eens goed ontvangen door het publiek.

Mankes kan men typeren als een 'verstild schilder'. Kruyder kan het beste omschreven worden als een schilder van het paradijs. In zijn eerdere werk

Afb. 6 Jan Mankes (Meppel 1889-Eerbeek 1920), *Twee muizen*, 1916, ets op getint papier, 7 x 10 cm, Rijksmuseum Twenthe, inv.nr. 1403.

Afb. 7 Herman Kruyder (Lage Vuursche 1881-Amsterdam 1935), *Jongetje in paradijs*, 1934, potlood en pen op papier, 14 x 9.8 cm, Rijksmuseum Twenthe, inv.nr. 1335.

schilderde hij vaak een ideaal paradijs of een paradijselijke omgeving. Op afbeelding 7 is bijvoorbeeld een jongen te zien die net een ladder is ingeklimmen om een appel te plukken. Dit ziet er vredig uit. In zijn latere werk komt het thema van het paradijs vaker terug, maar dan is het paradijs reddeloos verloren. Gekweld door depressies schilderde en tekende Kruyder uiteindelijk steeds

somberdere voorstellingen tot hij in 1935 overleed als gevolg van een medische behandeling.

Dit is slechts een kleine greep uit de werken die momenteel op de tentoonstelling 'Gedroomd papier' te zien zijn. De vele prenten en tekeningen illustreren de diversiteit die de collectie van Karel Levisson kenmerkt, niet alleen qua stijlen, maar ook qua inspiratiebronnen, technieken en idealen.

* Met dank aan Ton Geerts voor zijn waardevolle suggesties.

Gedroomd papier

6 februari t/m 12 september 2010

Tentoonstelling in Rijksmuseum Twenthe

Lasondersingel 129-131

7514 BP Enschede

T +31 (0)53 4358675

F +31 (0)53 4359002

E info@rijksmuseumtwenthe.nl

www.rijksmuseumtwenthe.nl

Dinsdag t/m zondag en feestdagen: 11.00-17.00 uur

Bibliotheek: op afspraak

Entreprijzen

Kinderen t/m 18 jaar	gratis
Volwassenen	€ 6,00

Senioren (65+)	€ 4,00
----------------	--------

CJP, studenten	€ 4,00
----------------	--------

ANWB pas	€ 4,00
----------	--------

Groepen (vanaf 10 personen) p.p.	€ 4,00
----------------------------------	--------

Museumkaart	gratis
-------------	--------

Vrienden Rijksmuseum Twenthe en

leden Vereniging Rembrandt	gratis
----------------------------	--------

Basis- en voortgezet onderwijs	gratis
--------------------------------	--------

Publicatie

Ton Geerts, *Gedroomd papier: tekeningen en prenten 1850-1935*, Kunstdrukkerij Mercurius, Westzaan, 2010. (ISBN/EAN 978-90-72250-39-1, prijs € 12,90)

Verkrijgbaar in museumwinkel of webwinkel van het Rijksmuseum Twenthe.

BOEKBESPREKINGEN

Ben Speet, *De tijd van steden en staten 1000-1500* (Zwolle: Anders Uitgeverij, 2008, 160 blz., geïll., ISBN 978-90-400-8422-5, prijs: €17,95).

Kent u ze nog, de 'helden' en 'heldinnen' uit de vroege vaderlandse geschiedenis? Bekende namen als Floris v, Jan van Schaffelaar, Jacob van Maerlant, Aleid van Poelgeest en Jacoba van Beieren zullen bij veel historisch geïnteresseerden ongetwijfeld een belletje doen rinkelen. Maar voor hen die wel een opfriscursus kunnen gebruiken is er nu het boek *De tijd van steden en staten 1000-1500* van Ben Speet. Dit boek is het vierde deel van de tiendelige serie de *Kleine Geschiedenis van Nederland*, die gebaseerd is op de tien tijdvakken die gebruikt worden in het geschiedenisonderwijs. Net als de andere boeken uit deze serie is *De tijd van steden en staten* een zeer toegankelijk geschreven boek waarin veel aandacht is besteed aan de opmaak en illustraties. *De tijd van steden en staten* behandelt de periode tussen 1000 en 1500, ook wel bekend als de late middeleeuwen. Zoals de titel al doet vermoeden, draait het in het boek voornamelijk om twee gelijktijdige processen: verstedelijking en staatsvorming. Beide vonden hun oorsprong in de middeleeuwen en beide hebben een allesbepalende invloed gehad op het verdere verloop van de Europese (en wereld)geschiedenis. In de marge van deze twee belangrijke thema's wordt ook stilgestaan bij de veranderende rol van religie in de samenleving en bij het ontstaan van de burgerij als een aparte maatschappelijke stand naast de adel, de geestelijkheid en de boeren. In hoofdstuk 1 beschrijft Speet hoe de verschillende graafschappen en hertogdommen van de Nederlanden langzaam één worden. Via de strijd van Rooms-Koning Willem II tegen de West-Friezen en de ondertekening van het Charter van Kortenberg

(‘de oudste grondwet van Brabant’) belanden we begin 15de eeuw bij het Bourgondische Huis. En passant krijgt de lezer een stortvloed van namen en titels over zich heen. Dit maakt het geheel soms wat onoverzichtelijk, maar de schrijver is zich hiervan bewust en hij verontschuldigt zich dan ook bij voorbaat. Onder de Bourgondische vorsten ontstond er een soort saamhorigheidsgevoel tussen de verschillende Nederlandse gewesten. Na de dood van

Karel de Stoute in 1477 schaarden zij zich gezamenlijk achter de jonge Maria van Bourgondië in een poging de Franse koning Lodewijk XI buiten de deur te houden. Een gevoel van eenheid was ontstaan.

Het tweede hoofdstuk draait om de economische ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden en de daaraan gekoppelde opkomst van de steden. Vanuit de vroegste veenontginningen ontstaan dorpen en steden die handel gaan drijven en bepaalde rechten en privileges opeisen. Het stedelijk bestuur, de rechtspraak en toenemende welvaart komen alle aan bod. Opvallend is de balans die Speet weet te vinden tussen het Hollandse en het niet-Hollandse verhaal. Passeerden in het eerste hoofdstuk naast Holland ook Brabant, Gelre en Utrecht de revue, in hoofdstuk 2 gaat hij in op de bloei van de Hanzesteden langs de IJssel, de Jodenvervolging in Gelre en de opkomst van gilden in Den Bosch.

Na de politieke en economische feitelijkheden van de eerste twee hoofdstukken is de tweede helft van het boek gewijd aan de hieruit voortkomende veranderingen op religieus en sociaal gebied (bijvoorbeeld Geert Grootes Moderne Devotie). Geloof was volgens Speet iets waar de middeleeuwen ‘mee naar bed gingen en mee opstonden’. Dit punt weet hij op vermakelijke wijze te onderbouwen. De verering van heiligen, het maken van bedevaarten en het geloof in wonderen (bijvoorbeeld het Mirakel van Amsterdam) speelden een centrale rol in de middeleeuwen. Illustratief is ook het enorme aantal kloosters dat in deze periode in Nederland is gesticht. ‘Eind vijftiende eeuw telde ons land ongeveer 530 kloosters verdeeld over 28 verschillende orden met soms exotische namen als wilhelmieten, antonieten, cualieten, zakbroeders, victorijnen, eksterbroeders, lazarieten, sepulchrijnen en de zeer populaire cellezusters en celledroeders.’

Met *De tijd van steden en staten* is het Speet gelukt om vijfhonderd jaar Nederlandse geschiedenis in 160 bladzijden te vatten. Een prestatie van formaat. Door de vele aangehaalde personen en gebeurtenissen is de rode lijn weliswaar niet altijd even eenvoudig terug te vinden, maar dit wordt ruimschoots goed gemaakt door de leuke voorbeelden en spannende anekdotes waarmee het verhaal is doorspekt. Vooral de vele citaten uit de middeleeuwse boeken en theaterspelen zijn zeer de moeite waard. *De tijd van steden en staten 1000-1500* is een handzaam en prettig leesbaar boek, in lijn met de andere delen uit de *Kleine Geschiedenis van Nederland*.

Christiaan van der Spek

J.C.H. Blom, R.C.J. van Maanen, C.B.A. Smit, *Historische canon van Leiden* (tweede druk, Stichting Geschiedschrijving Leiden 2008, 160 blz., ill., ISBN 978-90-806754-5-2, prijs: € 9,95).

‘Het verleden doet er toe’. Onder deze aanhef benoemen de auteurs de recente populariteit in Nederland van de historische canon. De historische canon van Leiden zien ze als een basisdocument dat op allerlei manieren een rol kan spelen; bijvoorbeeld voor nieuwe inwoners, op school en in het toerisme.

Vooraf is een openbare discussie gevoerd over de inhoud van de canon. De schrijvers stellen dat de keuze voor de inhoud deels een arbitrair karakter heeft, dat deze permanent ter discussie staat en dat ze periodiek herzien kan worden. De auteurs kiezen voor ‘uiterste terughoudendheid inzake de zeer recente geschiedenis’ (6); de tijd na circa 1980 komt heel summier aan bod.

De uitgave heeft een beperkte omvang en een heldere indeling. Na een historische inleiding volgen 35 thematische vensters van elk twee bladzijden. De vensters hebben globaal een chronologische ordening. Er volgen overzichten verdeeld in perioden met aanduidingen van ‘markante monumenten, gezichtsbepalende personen en treffende gebeurtenissen’. Verwezen wordt naar de vensters in de Leidse en de nationale canon. Een foto-overzicht is er van monumenten met een stadplattegrond. Het meest actueel is een enquête uit 2008 naar de bekendste Leidenaar. Voor meer informatie verwijst een ‘wegwijzer’ naar literatuur, objecten en beeldmateriaal, instellingen en verenigingen. De canon is goed toepasbaar in het onderwijs.

In de huidige regio Leiden was in de prehistorie en de Romeinse tijd al bewoning. De oorsprong van de stad Leiden lag rond 1200. Leiden werd door de wolnijverheid een internationaal belangrijke stad. Vanaf 1575 was er een universiteit, die ook in het buitenland in hoog aanzien stond. Door de eeuwen heen kende de stad veel immigratie. In de 19de eeuw was er sprake van een sterke industrialisatie en de textiel vormde hierbij (nog steeds) een grote bedrijfstak. Na 1970 verdween de industrie en kwam er een omschakeling naar de dienstverlenende sector. Veel ontwikkelingen en gebeurtenissen in Leiden sloten aan op wat landelijk en in het aangrenzende buitenland gebeurde.

De thematische vensters bevatten heel diverse zaken zoals bijvoorbeeld de hofjes, godsdienstwisten en politieke strijd in het begin van de 17de

eeuw, Leidse schilders in de Gouden Eeuw, de buskruitramp in 1807, cholera in de 19de eeuw, kinderarbeid in de fabrieken en stadsplanning na 1945.

Een van de thematische vensters betreft de groeiende historische belangstelling eind 19de eeuw die samenhang met de opkomst van een ‘nationaal gevoel’. Deze vaderlandsliefde moest een ‘bindmiddel worden in een samenleving waarin de sociale tegenstellingen steeds scherper werden’ (97). Een vergelijking had gemaakt kunnen worden met de huidige historische belangstelling. Overigens stellen de auteurs dat de canon een bijdrage wil zijn aan een bloeiend cultureel stedelijk leven en aan de sociale cohesie in Leiden (7).

Van de drie auteurs zijn er twee hoogleraar, onder wie de Leidse hoogleraar Stadsgeschiedenis. Hoe hun werkverdeling is geweest is niet duidelijk. Een Leids advocatenkantoor wordt vermeld als hoofdsponsor van de uitgave. De canon heeft een mooie vormgeving en fraaie illustraties. Een landkaart van de regio van prehistorie tot de middeleeuwen zou een beter geografisch overzicht hebben gegeven. Desalniettemin biedt de *Historische canon van Leiden* een handzame, toegankelijke inleiding in de geschiedenis van een van Hollands belangrijkste steden.

Mark van Deursen

C. Dingemans, *Rap van tong, scherp van geest. Literaire discussiecultuur in Nederlandse praatjespamfletten (circa 1600-1750)* (Hilversum: Verloren, 2009, 400 blz., ill., ISBN 978-90-8704-042-0, prijs: € 39,-).

In de 17de eeuw verschenen in de Republiek duizenden pamfletten, waarin actuele onderwerpen werden bediscussieerd. Het woord ‘pamflet’ stamt uit het einde van de 18de eeuw; daarvoor sprak men bijvoorbeeld over ‘pasquillen’ en ‘diffamatoire libellen’, wat al aangeeft dat de toon niet altijd vriendelijk en respectvol was. De auteur heeft uit die enorme hoeveelheid geschriften een specifieke vorm voor haar literair-historisch onderzoek geselecteerd, de ‘praatjespamfletten’. Dit zijn pamfletten in de directe rede, in de vorm van een gesprek.

Ook stelt Dingemane nog een nadere eis: het woord 'praatje' dient op de titelpagina voor te komen. Onduidelijk blijft hoeveel pamfletten wel voldoen aan haar vormcriterium maar het woord 'praatje' ontberen. Door deze criteria wordt haar onderzoekscorpus erg klein: 75 stuks. Daarvan gebruikt ze er uiteindelijk 56. Deze pamfletten onderzoekt ze op de vraag welke dialoogtechnieken worden toegepast. Een ondergeschikte vraag is, of de dialogen passen in de these van Frijhoff en Spies uit 1650. *Bevochten eendracht* (Den Haag 2000). Zij menen in deze periode een groeiende waardering voor overeenstemming en harmonie te herkennen. Dingemane onderscheidt drie dialoogtechnieken: de genuanceerde mobilisatie, de gesloten informatie en de gesloten kritiek. De eerste krijgt meestal de vorm van een gesprek met enkele deelnemers, die aanvankelijk een min of meer gelijkwaardig standpunt mogen verwoorden, waarna verschillende pro's en contra's de revue passeren en men

harmonieus tot een slot-som komt. Dit is vaak de mening van de deelnemer die in de loop van het gesprek de hoofdrol voor zich heeft opgeëist. De gesloten informatie is meer een propaganda-oefening, waarbij de achterliggende idee is dat meer informatie leidt tot een ander inzicht. Deze beide vormen blijken

vooral bij politieke zaken te worden ingezet. Een veelal op personen gerichte vorm is de gesloten kritiek, waarbij de handel en wandel van over het algemeen hooggeplaatste functionarissen tegen het licht wordt gehouden: de 'diffamatoire libellen', waarover regenten in de 17de en 18de eeuw flink konden klagen.

Dingemane richt zich met haar steekproef op drie ijkpunten: 1650, 1672 en 1747-48. Dit zijn, zoals ze beweert, de piekjaren van de pamfletproductie. Dat gaat alleen op voor de pamfletten die binnen haar criteria passen. De totale pamfletproductie kent nog een aantal pieken; Dingemane verklaart niet waarom in die periode niet gekozen is voor praatjespamfletten.

Vóór de behandeling van de eerste piek beschrijft Dingemane eerst de productie van praatjespamfletten vóór 1650. In die periode blijkt de gesloten kritiek de meest gebruikte vorm. Rond 1650

verschuift dat naar de genuanceerde mobilisatie, met als belangrijkste onderwerp het optreden van stadhouder Willem II in Amsterdam. In 1672 blijkt die categorie nog sterker vertegenwoordigd. Onderwerp is dan meestal de Franse inval en het optreden van Willem III. De wetsverzettingen van Willem IV en het aansluitende pachtersoproer veroorzaakten een flinke hausse aan vooral gesloten kritische pamfletten. Daarbij moet worden aangekend dat niet alle pamfletten tot een zuiver type behoren.

Na dit descriptieve deel komt de verklaring. Dingemane blijft daarin een beetje vaag. Impliciet lijkt ze aan te geven dat bij meer ingewikkelde kwesties, waar duidelijk verschillende standpunten mogelijk zijn en groepen in de samenleving op een aanvaardbare manier overtuigd moeten worden, de genuanceerde aanpak het meest wordt toegepast. Pure informatievoorziening gaat misschien te weinig in op tegenwerpingen en kritiek jaagt mensen in de gordijnen. Niet alleen het doel van de pamfletten speelt mee in de vormkeuze. De literaire mode speelt ook een rol: zo blijken de pamfletten vanaf 1672 meer humor te bevatten, omdat onder meer de productie behoorlijk toeneemt en het publiek op andere manieren getrokken moet worden. Vermaak verjaagt lering van de eerste plaats.

De these van Frijhoff en Spies met de nadruk op harmonie en eensgezindheid, waarbij alle meningen een kans krijgen en de zaak van verschillende zijden wordt belicht, blijkt niet op te gaan. Weliswaar is de vrijheid van meningsuiting ruim genoeg om de groei van het aantal pamfletten te stimuleren (waarbij niet gezegd is dat er niet regelmatig paskwillen werden verboden), maar de nuance is vaak schijn. Bijna altijd overheerst één mening. Dingemane verbindt de groei van de discussiecultuur met de grotere vrijheid tijdens het eerste stadhouderloze tijdperk, een vrijheid die minder zou worden onder Willem III, toen er hiërarchischer gedacht werd. Later speelde gematigdheid een belangrijke rol, zodat voorlichting en kennisoverdracht voorrang kregen.

Die verklaring rammelt ietwat. Tenslotte was het aantal genuanceerde discussiepamfletten onder Willem III het hoogste en werd in de latere periode meer gescholden dan daarvoor. Er blijven vragen open die misschien meer licht op de zaak kunnen werpen. Zo geeft Dingemane niet aan of er verschil in aanpak is tussen staats- en prinsgezinden. De pamfletten verschenen over het algemeen anoniem en Dingemane doet slechts een

zeer summiere poging te achterhalen wie de auteurs waren. Dat zou kunnen leiden tot onderzoek of ze in hun andere werk vergelijkbare technieken toepasten.

Het prettig leesbare boek toont aan dat de pamfletten een rijke bron zijn voor onderzoek, zowel naar de gangbare meningen onder bepaalde bevolkingsgroepen (al worden ze door clichématige personen verwoord) als naar de methoden die werden gebruikt om twijfelaars en tegenstanders te overtuigen. Interessant zou zijn, ook de andere categorieën van pamfletten te onderzoeken. Daarmee komt deze studie in een breder kader te staan en draagt ze bij aan de lastige discipline van de mentaliteitsgeschiedenis.

Fred Vogelzang

Hanno Brand en Egge Knol (red.), *Koggen, Kooplieden en Kantoren: De Hanze, een praktisch netwerk* (Hilversum / Groningen: Verloren / Groninger Museum, 2009, 227 blz., ill., ISBN 978-90-8704-113-7, prijs: € 20,-).

Zoals de eindredacteuren van deze goed verzorgde en fraai geïllustreerde bundel terecht opmerken in hun woord vooraf, is er lang bijzonder weinig in het Nederlands over de Hanze gepubliceerd. Zeker de ‘moderne inzichten’ ter zake zijn hier onder het grote publiek vrijwel onbekend. Vandaar dit Groningse initiatief, dat aansluit bij de manifestatie ‘Van kogge tot coaster’ in het Noordelijk Scheepvaartmuseum en ‘Delfsail 2009’.

De Duitse historicus Volker Henn, tot voor kort verbonden aan de Universiteit Trier, laat zijn licht schijnen over het ontstaan van de Hanze. Hij legt er de nadruk op dat dit een geleidelijk proces is geweest, dat zich over een lang tijdperk heeft uitgestrekt.

Hanno Brand, tot 2008 leider van het Groningse Hanze Studie Centrum en thans hoofd van de Vakgroep Geschiedenis aan de Fryske Akademy, analyseert de bestuurlijke slagkracht van de ‘Stedenhanze’. Hij definieert daarbij deze Hanze als een samenwerkingsverband van steden, dat soms de allure van een ‘staatsmacht’ vertoonde. Daarnaast bleef de Hanze van kooplieden bestaan. Die lag aan de basis van het internationale handelsnet en had de bevoorrechte posities in het buitenland zeker gesteld. In deze bijdrage wordt ook aandacht besteed aan de zwakheden van de Stedenhanze zoals het gebrek aan eenheid in de besluitvorming en

‘onbetrouwbare ratificatieprocedures’ (iedere stad kon een verdrag na sluiting ratificeren of afwijzen).

Carsten Jahnke, ‘associate professor’ te Kopenhagen, schrijft over de Hanze en de Europese economie in de middeleeuwen. Hierbij krijgen de Kantoren (‘buitenlandse’ vestigingen, zoals in Nowgorod, het Noorse Bergen, Brugge, Londen, Lynn en Bristol) uiteraard aandacht. Jahnke beschouwt de brede kennis van de Hanzekooplieden als hun grote kracht. ‘Omdat ze vanuit hun kantoor in hun woonplaats een reusachtige markt konden overzien en er via hun handelsrelaties aan deel konden nemen, wisten ze precies waar de meeste winst te behalen viel of waar een heel specifiek product te krijgen was’ (61).

De bijdrage van Dick de Boer, hoogleraar Middeleeuwse Geschiedenis te Groningen, betreft kooplieden-netwerken en de Hanze. Centraal in zijn betoog staat het begrip vriendschap, dat in de middeleeuwen een veel bredere betekenis had: geen ‘gelegenheidsrelatie’ maar ‘gelegenheidsrelatie’. Door dergelijke relaties kwamen de onontbeerlijke (handels-)netwerken tot stand.

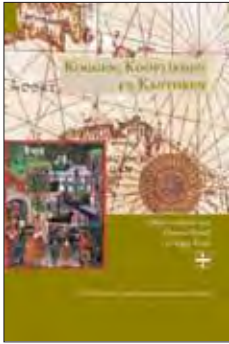
Stuart Jenks, hoogleraar in het Duitse Erlangen, behandelt het thema concurrentie. Hij wijst erop dat behalve de Hollanders ook Zuid-Duitse concurrenten - met name uit Neurenberg - ‘een gevaar voor de Hanze’ vormden. De mededinging van de Butenhansen trachtte men vooral te beperken door reglementering van de handel, wat Jenks echter een verkeerd middel acht. Het is dan ook niet consequent toegepast: er was ook samenwerking met de concurrenten van buitenaf, getuige de lange lijst van te Lübeck gevestigde commissionairs en factorijen van Neurenbergse en Augsburgse handelshuizen. Bij mij drong zich de vraag op of niet juist deze wisselende omstandigheden de oorzaak geweest zijn dat de Hanze ‘bijna 500 jaar overeind’ is gebleven (87).

Justyna Wubs-Mrozewicz, werkzaam aan de Leidse Universiteit, belicht de rol van de Hanzekantoren te Bergen, Brugge, Londen en Nowgorod binnen het systeem van de Hanze. Het valt op dat deze strakker georganiseerd waren dan de Hanze als geheel: zo bezaten ze rechtspersoonlijkheid en konden ze de binnen hun muren residerende kooplieden dwingen militaire steun te verlenen. Er bestonden ook opvallende verschillen wat betreft de inbedding in de plaatsen waar zij gevestigd waren. In Brugge beschikten zij bijvoorbeeld aanvankelijk niet over een eigen gebouw, in Bryggen (de ‘Hanzewijk’ van Bergen) woonden de kooplieden

in eigen huizen maar niet in een 'op zich gesloten wijk' (94).

Bert Looper, directeur van Tresoar te Leeuwarden, behandelt de Nederlandse Hanzesteden als scharnieren in de Europese economie tussen 1250 en 1550. Hij wijst erop dat in de 13de en 14de eeuw ook Hollandse en Zeeuwse steden volop meewerkten en stredden in Hanzeverband. Pas daarna was sprake van twee economische systemen die functioneerden op gescheiden wegen en elkaar in sommige opzichten beconcurrerden maar toch ook op elkaar waren aangewezen. De IJsselsteden bleven daarbij overigens nog lang cultureel en mentaal op het Oosten gericht.

André van Holk, bijzonder hoogleraar Maritieme Archeologie aan de Groningse Universiteit, behan-

delt de maritieme archeologie van wat wij wel het standaardschip van de Hanze mogen noemen: de kogge. Hij maakt daarbij een goed gebruik van de gegevens die geleverd worden door de relatief vele wrakken die recent vooral in Flevoland zijn gevonden. Hij noemt het opvallend dat in Nederland vooral veel kleinere

koggen zijn gevonden en meent dat daaruit conclusies kunnen worden getrokken over het vaargebied van deze schepen: de Zuiderzee en de binnenwateren met mogelijk een uitstapje naar de Waddenzee. De vraag naar de herkomst van het scheepstype acht hij nog lang niet opgelost, wel wijst hij op mediterrane elementen in de constructie.

Job Weststrate is als docent en onderzoeker verbonden aan de Groningse leerstoelgroep Middel-eeuwse Geschiedenis. Hij behandelt in deze bundel 'Handel en transport over land en rivieren'. Daarin wijst hij op het belang van 'binnenwaterwegen'. Deze waren doorgaans van natuurlijke aard: het Stecknitz-kanaal, dat de Elbe direct met de Oostzee verbond, was min of meer een uitzondering. Aandacht wordt besteed aan de onderlinge samenhang, of liever afwisseling, tussen land- en waterwegen en de vrij simpele, maar dure infrastructuur van rivierhavens, met als spectaculair element de (tred-)kraan.

De Groningse hoogleraar Nedersaksisch, Hermann Niebaum, schrijft over taal en communicatie in het Hanzegebied. In zijn ogen kenmerkte de

'taalsituatie in de vroege Hanzetijd zich door gecompliceerde meertaligheid waarbij de taalkeuze afhankelijk kon zijn naargelang communicatie-partner en -situatie'. Er was een voertaal die het stempel van Lübeck 'opgedrukt' kreeg en het Latijn fungeerde als schrijftaal. In de 14de eeuw ging het Nederduits in het kader van de verschriftelijking van de handel het Latijn als schrijftaal overvleugelen. Gepoogd werd om het Russisch min of meer te monopoliseren voor de Hanzeaten, die daarom onder meer jonge kooplieden naar Nowgorod zonden om Russisch te leren.

Jeroen Benders, verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen, geeft een overzicht van de relatie tussen de stad Groningen en de Hanze tot het einde van de 16de eeuw. Deze varieerde in intensiteit maar een 'besef van verbondenheid met de Hanze bleef voortbestaan'. In de vroege 15de eeuw was er sprake van 'hernieuwd engagement', met name in de strijd tegen de Likedelers. Een 'hanzeatisch hoogtepunt' voor Groningen was de grote vergadering in 1463, toen in de stad werd beraadslaagd over de liquidatie van de handelsoorlog tussen Hanzesteden die bijna een kwart eeuw eerder had plaats gevonden. Nog in 1554 besloot men in Groningen de Hanzerecessen ter secretarie in speciale boeken te verzamelen.

Rolf Hammel-Kiesow, archivaris te Lübeck en bijzonder hoogleraar te Kiel, trekt de lijn door naar de tegenwoordige tijd in zijn bijdrage 'Hoe de Hanze verdween en op de drempel van de 20ste naar de 21ste eeuw weer opleeft'. Na de laatste Hanzedag in 1669 bleef in het oude Duitse Rijk de Hanze een veelbesproken thema. De geschiedschrijving over de Hanze kwam tot bloei in de 19de eeuw. Toen gingen ook hanzeatische scheepsbouw en scheepvaart een inspiratiebron vormen voor de (historische) schilderkunst. Na de Tweede Wereldoorlog ging in en om het Oostzeegebied de 'innovatieve, internationale, toekomstgerichte instelling' die de hanzekooplieden zou hebben gekenmerkt, steeds meer stimulerend werken op het ontstaan van internationale samenwerkingsverbanden.

Deze gedegen uitgave verdiept stellig ons inzicht in een voor de hedendaagse mens niet gemakkelijk grijpbaar verschijnsel – of liever: reeks verschijnselen. De goed gekozen illustraties dragen daar belangrijk toe bij.

Philip Bosscher

Joke Korteweg e.a. (red.), *Maritieme Geschiedenis. De canon van Nederlands Maritiem Verleden In 50 Vensters* (Zutphen: Walburgpers in samenwerking met Maritiem Museum Rotterdam, 2009, 192 blz., geïll., ISBN 978-90-5730-593-1, prijs: € 29,95).

In februari 2001 verscheen het rapport 'Verleden, heden en toekomst' van de Commissie Historische en Maatschappelijke vorming, geleid door prof. dr. Piet de Rooy, met de introductie van de nationale canon van de Nederlandse geschiedenis. Dit was het antwoord op de door de media breed uitgemeten klacht over het gebrek aan historische kennis en besef bij de Nederlandse bevolking in het algemeen en de jeugd in het bijzonder. Sinds die tijd zijn wij geconfronteerd met een stortvloed van historische canons op allerlei gebied; van landelijke tot regionale, van lokale naar nog kleinere entiteiten. Ondanks die veelheid bleek ons maritiem verleden tot voor kort niet tot de verbeelding te spreken en te verleiden tot het opzetten van een eigen canon. 'Historische canons zijn de laatste jaren te pas en wellicht ook te onpas en over de meest uiteenlopende onderwerpen gepresenteerd', zo schrijft Frits Lomeijer, algemeen directeur Maritiem Museum Rotterdam in het voorwoord. Dus werd het de hoogste tijd voor een commissie van maritieme historici uit de wetenschappelijke en museale wereld om in navolging van de canon van de Nederlandse geschiedenis aan een nationale maritieme canon te werken.

Het Maritiem Museum, maritieme historici en de uitgeverij hebben de handen ineen geslagen om een aantrekkelijk boek met een veelheid aan illustraties uit te geven. Een toegankelijk geschreven tekst verbindt de aparte bijdragen van de diverse coauteurs. Vijftig vensters ondersteunen tien water en zee gerelateerde chronologisch geordende thema's met een brede kijk op de nationale maritieme historie. De illustraties zijn niet alleen bedoeld om items in teksten zichtbaar te maken, maar vormen ook zelf een essentieel deel van de informatie in het boek. De brede kijk blijkt uit de keuze van de thema's. Geen zeehelden en spectaculaire verhalen over de VOC, maar vooral de zoektocht naar wat de Nederlander verbindt met het water, zoet of zout, door de eeuwen heen.

Het eerste thema luidt 'wonen in waterland', onderbouwd door vier vensters, verdeeld over prehistorie (de prehistorische kano), de Romeinse tijd (gracht van Corbulo), de Gouden Eeuw (inpoldering van de Beemster) en als laatste de waters-

noodramp van 1953. Aan het thema gaat een inleidende tekst vooraf, herkenbaar gemaakt door een gekleurde pagina in (maritiem?) donkerblauw. Dezelfde kleur blijft het thema volgen als koptekstje bovenaan elke volgende pagina. Deze procedure wordt op alle thema's toegepast, wat een duidelijke structuur aan het boek geeft. Achtereenvolgens komen daarna de volgende thema's aan bod: handel, defensieve en offensieve handelingen te water, scheepsbouw, visserij en baggerwerken (naast onderzoek te samen gepresenteerd als één thema, 'brood uit water'), ondernemerschap, maritieme cultuur, de mens aan boord en in de haven, personenvervoer en 'de zee als horizon'. De thema's 'handel' en 'zee als horizon' tellen de meeste vensters (zeven en zes); de andere thema's komen wisselend uit op vier tot vijf vensters. Zoals boven al vermeld zijn de mooie en met zorg gekozen illustraties een onmisbaar onderdeel van de informatie van dit boek.

De keuze van de thema's en vensters lijkt voor een groot deel bepaald door de collectie van het Maritiem Museum Rotterdam. Hierdoor kan men zich afvragen of de lezer niet tekort gedaan wordt, gezien de brede spreiding van maritieme onderwerpen over andere musea in ons land, vaak gebonden aan voormalige of nog bestaande lokale of provinciale maritieme activiteiten. Zo ontbreekt bijvoorbeeld bij het venster 'Michiel Adriaensz. De Ruyter' elke informatie over de activiteiten van de vijf admiraliteiten, die toch twee eeuwen lang voor de maritieme verdediging van de Republiek zorg moesten dragen. Ook bij het venster 'Slag op de Javazee' gaat de schrijver wat kort door de bocht door de marine in een wel zeer beperkte context te zetten.

Dit doet niet af aan het feit dat de schrijvers een veelheid aan informatie op maritiem gebied aan de lezer voorleggen en onze maritieme geschiedenis toegankelijk hebben gemaakt voor een groot publiek. Over de keuze en ordening van thema's en vensters kan natuurlijk gediscussieerd worden, maar voorlopig ligt er een bruikbaar boek, dat later ofwel aangevuld kan worden ofwel een nieuwe visie of weer andere aspecten van ons maritiem verleden aan de lezers wil aanbieden. Het boek heeft voorin een inhoudsopgave en is uitgegeven in een harde, met vensters geïllustreerde, cover wat de gebruiksvriendelijkheid van dit boek ten goede komt.

Thea Roodhuyzen-van Breda Vriesman

J.H. Kompagnie, *De schrik van Gouda. Het optreden van Han Balvert in Midden-Nederland* (Zwolle/Den Haag: Uitgeverij Waanders / Nationaal Archief, 2009, 416 blz., geïll., ISBN 978-90-400-8659-5, prijs: € 24,95).

De geschiedenis van Nederland in de Tweede Wereldoorlog is, zo kan men gevoelig stellen, in grote lijnen geboekstaafd. Het is dan ook niet meer dan logisch dat historici, zij het professioneel of amateur, zich meer gaan richten op detailstudies. Vaak ligt aan de basis van zulke onderzoeken een specifiek interesse naar wat er zich tijdens de bezetting in streek of stad heeft afgespeeld. Het boek van Jan Kompagnie, *De schrik van Gouda. Het optreden van de SD'er Han Balvert in Midden-Holland*, is daar een duidelijk voorbeeld van.

De auteur is blijkbaar gefascineerd door deze persoon en zijn verderfelijke handelingen in en rondom Gouda en later de Achterhoek. Het doel van zijn boek is het achterhalen wat Balvert precies heeft uitgespookt in de periode oktober 1944 tot aan de bevrijding. Kompagnie wil waarheid en verdichtsel van elkaar scheiden en zo enkele mythes rondom de persoon Balvert doorprikken zonder daarbij te bagatelliseren.

Voor dat doel heeft hij ampel gebruik gemaakt van de processen-verbaal die het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) vormen en bij het Nationaal Archief in Den Haag berusten. Kompagnie kent daar de weg, want hij is immers medewerker bij die organisatie.

Bovendien heeft hij eerder ervaring opgedaan met zijn fraaie schets over de verrader en marechaussee Jan Willem van der Tuin. Dat verhaal lijkt welhaast een vingeroefening voor dit boek. Naast dit archiefonderzoek heeft hij zich veel moeite getroost om mensen te spreken die het een en ander van nabij hebben meegemaakt en getuigenis konden afleggen. In iets meer dan 350 bladzijden doet hij verslag van zijn bevindingen.

Kompagnie slaagt er in om een indringend beeld te schetsen van een korte periode van hevige terreur in Gouda en omstreken. Wat opvalt is dat een kleine groep van niet meer dan tien personen, bestaande uit Duitse en Nederlandse SD'ers, NSB'ers en Landwachters, de plaatselijke bevol-

king in een greep van angst hield. Wie zou denken dat het hier ging om een heroïsche strijd tussen de SD en het verzet komt bedrogen uit. Er duikt een beeld op van uitgesproken willekeur. Een aantal mensen die vermoord zijn door Balvert en trawanten hadden een uitgesproken anti-Duitse houding en stonden sympathiek tegenover het verzet, maar het waren zeker geen actieve verzetsmensen te noemen. In sommige gevallen waren zij toevalligerwijs op de verkeerde plek op een verkeerd tijdstip en liepen daar hun moordenaar(s) tegen het lijf. Soms lagen aan een moord motieven ten grondslag als jaloezie en hebzucht, zoals in het geval van de moord op burgemeester Gerrit Rokus Vonk van Bodegraven. Wat Kompagnie vooral pijnlijk duidelijk maakt is dat het gevecht tussen Balvert c.s. en de burgerij van Gouda en omgeving weinig te maken had met politieke ideologie, maar vaak veel meer van doen had met de meest lage menselijke drijfveren.

Met betrekking tot Han Balvert wil de auteur, het is al kort aangegeven, een tweeledig doel bereiken. Aan de ene kant wil hij bestaande mythes rondom Balvert doorprikken en aan de andere kant wil hij aan de hand van de archieven diens misdaden zo objectief mogelijk reconstrueren. Een legitiem onderzoeksdoel zou men zeggen. Deze twee doelen bereikt Kompagnie, maar tegen de manier waarop moet toch wel een kritisch geluid worden gesteld.

In de eerste plaats omdat hij zijn persoonlijke oordeel regelmatig in de tekst laat doorklinken. Zo gaan de eerste zinnen in de inleiding over de foto van Balvert op de omslag van het boek. De foto is direct na de oorlog gemaakt en toont de gearresteerde 'en face'. De auteur schrijft daarover: 'De foto op de voorkant van dit boek toont hem als een vriendelijke aimabele en behulpzame man, eerder week dan wreed, die op het eerste gezicht het beeld van de ideale schoonzoen benadert (...). De schijn bedriegt inderdaad, zo blijkt' (10). Kompagnie had het misschien beter bij de verklaringen in de processen-verbaal kunnen laten en de lezer zelf zijn oordeel laten vormen.

Op de tweede plaats maakt hij gebruik van door Balvert geschreven verklaringen en brieven. De Nederlandse taal is zo erbarmelijk dat direct de vraag rijst of deze man wel alle faculteiten bezat, die bij een 'normaal' volwassen mens als aanwezig mogen worden verondersteld. Pas op bladzijde 326 komt Kompagnie op de proppen met de melding dat een psychiater in het kader van de Bijzondere

Rechtspleging een onderzoek heeft ingesteld naar de geestesvermogens van de verdachte. De arts komt tot de conclusie dat Balvert 'zwaar debiel' is en 'een achterlijke'. Kompagnie lijkt niet al teveel waarde aan het oordeel van de psychiater te hechten aangezien hij dit gegeven pas aan het einde van het boek openbaart. De vraag is of deze informatie vanwege de objectiviteit niet al veel eerder aan de lezer had moeten worden verstrekt. Dit zou het handelen van Balvert vanaf het begin in een breder perspectief hebben geplaatst. Het psychiatrisch rapport komt nu als mosterd na de maaltijd en dit komt een verder zeer leeswaardig boek niet ten goede.

Jos Smeets

Sabine Go, *Marine Insurance in the Netherlands 1600-1870. A Comparative Institutional Approach* (Amsterdam: Aksant, 2009, 332 blz., tabellen, bibl., index, ISBN 9-789-05260343-8, prijs: € 33,90).

In haar Engelstalige proefschrift *Marine Insurance in the Netherlands 1600-1870* vergelijkt Sabine Go het maritieme verzekeringswezen in drie verschillende plaatsen in Nederland van de 17de tot eind 19de eeuw. De studie is een voorbeeld van institutioneel historisch onderzoek, een methode die sinds enkele decennia in de sociaaleconomische geschiedschrijving opgang vindt. Door onderzoek naar de wederzijdse beïnvloeding van formele en informele instituties en de betrokken actoren, zoals in dit geval de schippers, kooplieden, assuradeurs en autoriteiten, wil de auteur niet alleen een beeld geven van de bedrijfstak en de regionale verschillen, maar ook de ontwikkelingen op de lange termijn in kaart brengen. Onder instituties wordt de verzameling gebruiken, mores, routines, wetgeving en reglementen verstaan, die de interactie tussen de diverse groepen actoren vormgeven en de ontwikkeling van de bedrijfstak beïnvloeden. Na een uitgebreide inleiding schetst de auteur achtereenvolgens de situatie in Groningen, Amsterdam en tenslotte Rotterdam. Ieder hoofdstuk heeft een heldere indeling, al is die om inhoudelijke redenen telkens iets verschillend. Het boek wordt afgesloten met een lijvige conclusie en een samenvatting in het Nederlands.

De drie gekozen cases zijn verhelderend in hun onderscheid: het bescheiden systeem van onderlinge waarborg met de Gildebussen dat in Groningen in de 17de en 18de eeuw gebruikelijk was, ver-

schilt volslagen van de vrijgevochten Amsterdamse verzekeringsmarkt in diezelfde tijd. Daar sloegen makelaars, beunhazen, assuradeurs en hun klanten de formele regelgeving steeds weer in de wind en domineerde de dagelijkse praktijk. In Amsterdam, zo heette het, kon alles verzekerd worden. Het zelfregulerend karakter van de Groningse schippersgilden onderscheidt zich ook weer volledig van de Rotterdamse situatie, waar het stadsbestuur in 1720 actief deelnam aan de oprichting van een verzekeringsmaatschappij, iets wat in Amsterdam, waar men bang was voor monopolievorming, pas vijftig jaar later mogelijk zou worden. Juist de zwakte van het Rotterdamse verzekeringswezen en het gebrek aan kapitaal, waardoor Rotterdamse schippers en handelaren zich steeds weer op Amsterdamse verzekeraars aangewezen zagen, lagen ten grondslag aan de oprichting van de Stad Rotterdam, zoals die maatschappij genoemd werd. Een vergelijkbaar initiatief van Josias van Asperen in Amsterdam werd datzelfde jaar door het Amsterdamse stadsbestuur afgewezen. Bijna ging de Rotterdamse maatschappij, die op het voorstel van twee Britten was opgericht, al meteen te gronde in de gekte van de windhandel die op dat moment in Europa woedde, maar door de standvastigheid van het stadsbestuur en de Rotterdamse beleggers werd zij overeind gehouden – in 2000 bestond de maatschappij nog (de ASR) en werd toen door Fortis overgenomen.

Telkens weet de auteur een treffend en helder beeld van het maritieme verzekeringswezen in de betreffende regio neer te zetten, al zal het hoge abstractieniveau voor sommige lezers hier en daar taai zijn. Dat is mede het gevolg van de institutionele aanpak, waardoor de mens van vlees en bloed enigszins op de achtergrond blijft. Of de institutionele vraagstelling iets aan de analyse toevoegt, laat ik aan het oordeel van de lezer over. Wat ik persoonlijk jammer vond is dat de hoofdstukken Groningen en Amsterdam bij 1800 stoppen, terwijl de auteur ons met het Rotterdamse voorbeeld ver de 19de eeuw in trekt. Dolgraag had ik daar ter vergelijking de ontwikkelingen in Groningen en Amsterdam in diezelfde periode tegenover gezien: mijn nieuwsgierigheid is door deze studie zeker

gewekt. Ik denk dat ik mij daartoe zal wenden tot het in 2001 eveneens bij Aksant verschenen *Zoeken naar zekerheid* van Jacques van Gerwen en M.H.D. van Leeuwen van het Nederlands Economisch-Historisch Archief. Het is mij overigens onduidelijk waarom dit vierdelige en 1860 pagina's tellende standaardwerk over de geschiedenis van het verzekeringswezen in Nederland van 1500 tot 2000 in de bibliografie van dit proefschrift niet voorkomt.

Alan Lemmers

Lizet Duyvendak e.a. (red.), *Grenzeloos lezen, 150 jaar Rotterdamsch Leeskabinet* (Rotterdam: Uitgeverij Douane, 2009, 160 blz., geïll., ISBN 978-90-722-4719-3, prijs: € 15,-).

Deze bundel is uitgegeven ter ere van het 150-jarig jubileum van het Rotterdamsch Leeskabinet en geeft een overzicht van het ontstaan en de ontwikkelingsgeschiedenis. De vier auteurs, dr. Lizet Duyvendak, drs. Marjolein van Hertzen, prof. dr. Jan van Herwaarden en drs. Pierre Pesch, laten hun licht schijnen over de vele aspecten die aan het leeskabinet in zijn lange bestaansperiode verbonden zijn.

In het eerste hoofdstuk worden de oprichters, hun achtergrond en hun beweegredenen toegelicht. Vervolgens zijn de hoofdstukken elk aan opeenvolgende periodes gewijd. Telkens komen betrokkenen en werknemers, de collectie en de weerspiegeling van de tijdgeest in de collectievorming, het lezerspubliek en de samenwerking met bibliotheken, genootschappen en universiteiten aan bod. Dit heeft weliswaar wat overlapping tot gevolg, maar biedt desondanks een overzichtelijk geheel.

De bundel laat zien dat het ideaal van een *free library* ondanks de verschillende invloeden en omstandigheden heeft stand gehouden. Weliswaar was de

contributie bij zijn oprichting hoog voor de gemiddelde arbeider, maar in vergelijking met andere instellingen kon een grotere groep zich dit veroorloven. Lizet Duyvendak wijst op het feit dat de luxe van lezen dan ook niet alleen een financiële kwestie was, men moest er ook de tijd voor hebben.

Anders was dat met het beoogde publiek. Geheel passend in de vooruitgangsideeën van de

tweede helft van de 19de eeuw dachten de oprichters in termen van het beschavingsoffensief. Het leeskabinet moest toegang bieden tot brede lagen van de bevolking. Kennis moest toegankelijk zijn voor iedereen. Tot dan waren bibliotheken vooral instituten voor geleerden. Toch drukten de intellectuele collectie en de nauwe banden met universiteiten een stempel op deze instelling. Men kon er weliswaar nationale en internationale kranten lezen en er werd ook fictie aangeboden, maar de sfeer bleef volgens een beschrijving uit 1928 toch 'genoeglijk maar met een gedistingeerd en selectief cachet'. Ruim driekwart eeuw later heeft het Rotterdamsch leeskabinet nog altijd de naam een bibliotheek voor intellectuelen te zijn.

Deels ligt dit aan het feit dat de collectie groten-deels tot stand is gekomen door schenkingen. Een schenker was vaak een intellectueel die 'iets bijzonders' te bieden had. De collectie weerspiegelde hierdoor het mentale klimaat van zijn tijd. Zo was het leeskabinet al vroeg in het bezit van de *Origin of Species* van Darwin en Multatuli's *Max Havelaar*, boeken die destijds de publieke discussie gaande hielden.

Bij de bespreking van de verschillende onderkoms en de collectievorming blijkt het bombardement in 1940, uiteraard zou ik willen zeggen, de meest ontwrichtende gebeurtenis. Het gebouw met zijn 130.000 boeken werd geheel verwoest. In september van dat jaar werd bekend gemaakt dat 'het Rotterdamsch leeskabinet gaat herrijzen' en vele giften volgden. Wat een einde had kunnen zijn, werd een nieuw begin.

Eind jaren zestig werd men opnieuw gedwongen tot een ommezwaai, dit keer als gevolg van economische en politieke omstandigheden. In 1971 werd het instituut onderdeel van de bibliotheek van de Nederlandse Economische Hogeschool, de latere Erasmus Universiteit. Opnieuw bedreigd met opheffing lukte het het bestuur met de steun van medestanders om in 1978 de autonomie van het leeskabinet te behouden. In 1982 werd het contract opnieuw verlengd.

Marjolein van Hertzen geeft ons een blik op de toekomst van het Rotterdamsch leeskabinet. Uit een enquête van 2008 blijkt dat de leden over het algemeen zeer tevreden zijn over de instelling en hopen dat zij nog lang zal blijven bestaan. Over de wijze waarop, zijn de meningen echter verdeeld. Digitaliseren of niet, fungeren als een 'ouderwets' baken in de moderne tijd of met de tijd mee gaan. We zullen het zien.

In het bovenstaande heb ik slechts een klein deel van de boeiende geschiedenis van het fenomeen, want zo mogen we het toch wel noemen, het Rotterdamse leeskabinet besproken. Nog vele andere aspecten komen in deze jubileumuitgave aan bod. Dit maakt het een boeiend verhaal over een instituut dat de tand des tijds glansrijk heeft doorstaan.

Diane Spelbos

Ineke van der Valk, *Harde Werkers. Migranten van het eerste uur langs Rijn en Lek 1945-1985* (Zutphen: Stichting Meander/Walburg Pers, 2009, 256 blz., ill., ISBN 978-90-5730-574-0, prijs: € 24,95).

In *Harde Werkers* gaat het over buitenlandse nieuwkomers in de jaren 1945-1985 in het Rijn-Lekgebied. Dit bevat de steden Gouda, Alphen aan den Rijn, Leiden en Woerden, maar het betreft ook veel omliggende dorpen. De nadruk ligt op de grootste groep: Turken, Marokkanen en Joegoslaven die in de jaren zestig en zeventig het tekort aan arbeidskrachten kwamen aanvullen. Veel van hun familieleden volgden later. Daarnaast gaat het over kleinere aantallen migranten, zoals Hongaarse vluchtelingen, Indische Nederlanders, Molukkers, Surinamers, Spanjaarden en Italianen.

De auteur interviewde veel migranten en enkele direct betrokkenen. Naast interviews gebruikte zij krantenartikelen, literatuur en archiefmateriaal. Door de vele persoonlijke geschiedenissen van migranten krijgt de lezer een interessante blik in hun leven. Het gaat over de werving van gastarbeiders, hun achtergrond, werk- en woonomstandigheden, dagelijks leven, vrije tijd, gezin, belangenbehartiging, contacten met Nederlanders. Een groot deel van de uitgave bestaat uit beschrijvingen per gemeente van de nieuwkomers en hun wederwaardigheden. De opeenvolgende beschrijvingen maken een opsmoedende indruk en gaan ten koste van het overzicht.

De migranten deden meestal productiewerk onder zware omstandigheden. Het matige loon werd zo mogelijk verhoogd met veel overwerk. De huisvesting in pensions of 'woonorden' was dikwijls slecht. Ook het cultuurverschil tussen de plaats van herkomst en Nederland was groot en er bestond veel heimwee onder migranten. Weinigen kwamen om te blijven en veel keerden terug. Pas vanaf de eerste helft van de jaren zeventig is sprake van een groot aantal gezinshereningen. Sommige scho-

len kregen hierdoor veel migrantenkinderen. In Alphen aan den Rijn was er in 1985 de eerste Nederlandse 'hoofddoekjesaffaire' (185).

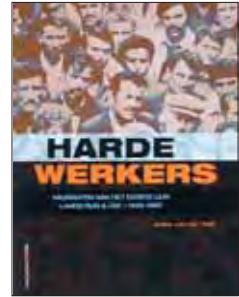
In het boek wordt veel aandacht geschonken aan de beeldvorming van migranten; hoe ze bijvoorbeeld in krantenartikelen getypeerd worden. Er bestaan talloze clichés en vooroordelen onder Nederlanders. Doordat het onderzoek stopt rond 1985 zijn recente gevoeligheden op afstand gebleven.

Aanleiding voor deze uitgave is het veertigjarig bestaan van de Stichting Meander, een in 1968 opgerichte welzijnsinstelling voor buitenlandse arbeiders in het Rijn-Lekgebied. Vóór 1985 was ze vooral bekend als Stichting Rijn en Lek. Op een breed terrein heeft ze zich beziggehouden met hulp en belangenbehartiging. De Stichting is opdrachtgeefster van de uitgave en de auteur is er werkzaam. De Stichting komt vaak ter sprake, maar het onderzoek is geen organisatiegeschiedenis. Eerder deed Van der Valk al wetenschappelijk onderzoek naar migranten. Wat niet wordt vermeld, maar wat wel op

haar eigen website en die van het IISG staat, is dat zij vanaf 1974 actief was in de Derde Wereld-beweging en de migranten- en anti-racismebeweging. Verder was ze opbouwwerker in stadsvernieuwingswijken.

De Stichting Rijn en Lek is opgericht op initiatief van werkgevers en overheidsinstellingen. Soms was er – zoals ook elders in Nederland – een tegenstelling met plaatselijke 'Werkgroepen Buitenlandse Arbeiders'. Deze bestonden uit vrijwilligers en gaven bijvoorbeeld cursussen Nederlandse taal. Deze werkgroepen hadden een meer politieke koers, maar met de Stichting werd ook samengewerkt. Aan de eigen organisaties van migranten had in dit boek trouwens meer aandacht besteed kunnen worden, want deze komen heel beperkt aan bod.

Hoe de gemiddelde financieel-economische positie van de migranten zich heeft ontwikkeld, wordt niet duidelijk; ook statistische gegevens op dit vlak ontbreken. Er zijn wel veel gedetailleerde tabellen per gemeente met aantallen en herkomst van migranten en de bedrijven waar ze werken. De uitgave bevat mooie foto's over het dagelijks leven.

Er is een uitgebreide bronnenverantwoording. De publicatie beoogt verschillende bevolkingsgroepen dichter bij elkaar te brengen, maar wil ook wederzijds begrip tussen migranten en hun nakomelingen bevorderen. Daarmee is de uitgave expliciet deel van het welzijnswerk van Meander. Met veel persoonlijke verhalen geeft *Harde Werkers* een aardig beeld van de naoorlogse migratie in een deel van Nederland.

Mark van Deursen

Gijs van de Ham, *Geschiedenis van Nederland* (2de herziene druk, Amsterdam: Uitgeverij Boom, 2009, 179 blz., geïll., ISBN 978-90-8506706 1, prijs: €18,50).

Geschiedenis van Nederland is geen nieuw boek. Van der Ham schreef het al in 1998 als onderdeel van een reeks populair wetenschappelijke boeken. De reeks werd echter stopgezet en Van der Ham heeft in 2003 voor een nieuwe uitgave zijn werk herzien, op enkele punten aangepast en een twintigtal afbeeldingen van voorwerpen uit de collectie van het Rijksmuseum toegevoegd – het museum waar hij werkzaam is als conservator Nederlandse Geschiedenis.

Het is op het eerste gezicht niet verwonderlijk dat ook de herziene versie van *Geschiedenis van*

Nederland een tweede druk beleeft. Het boek voorziet in de behoefte van eenieder die een kort en helder overzicht zoekt. In verhalende stijl illustreert Van der Ham aan de hand van belangrijke gebeurtenissen en ontwikkelingen de geschiedenis van ons land. In zijn voorwoord geeft hij aan dat hij niet alleen een overzicht zal geven maar daarin ook de belangrijkste karakteristieken wil verwerken en de elementen eruit halen die bepalend zijn voor het land zoals wij het nu kennen (7). Zo komen thema's als verstedelijking en tolerantie aan bod in verschillende tijden.

Een overzicht in 31 korte hoofdstukjes kan nooit alomvattend zijn, dat is duidelijk vanaf het begin. Het wordt echter tijdens het lezen wel helder dat de keuze makkelijker was voor de vroege geschiedenis dan voor de moderne. In twee pagi-

na's het proces én het belang van de kerstening van Nederland uiteenzetten is knap en Van der Ham doet het met verve. De discussies over wat wel of niet tot de kern behoort, zijn voor de vroegste gebeurtenissen vaak gevoerd – iets wat de keus voor Van der Ham wellicht vergemakkelijkte. De geschiedenis na 1900 ligt verser in het geheugen en ook is er nog meer discussie over het belang van bepaalde gebeurtenissen en/of personen. Het is een kwestie van smaak of de lezer vindt dat *Geschiedenis van Nederland* aan de behoefte voldoet. Het algemene gevoel is dat het boek op sommige punten te oppervlakkig blijft. Van der Ham gaat ertoe over gebeurtenissen te noemen zonder in te gaan op de gevolgen. Zo krijgen de problemen die horen bij de huidige multiculturele samenleving – op het moment een veelsproken onderwerp – nauwelijks vermelding.

Kortom: *Geschiedenis van Nederland* is een boek dat prettig leest en in kort bestek een overzicht biedt van de vaderlandse geschiedenis. De diepgang is niet groot – dat is ook niet Van der Hams ambitie geweest met dit boek. Zodra de interesse is gewekt door één van de hoofdstukjes zal het aan de lezer zijn of die meer wil weten. Aan het eind van het boek zijn daarom keurig bijlagen toegevoegd: een kort jaartallenoverzicht, een summier index en vanzelfsprekend een verwijzing naar de belangrijkste naslagwerken.

S.E. Wubbolts-de Boer

G.Chr. Kok, *Rotterdamse juristen uit vijf eeuwen*, met medewerking van F.A. Arnbak-d'Aulnis de Bourouill (Hilversum: Verloren / Stichting Historische Publicaties Roterodamum nr.172, 2009, 420 blz., ill., ISBN 978-90-8704-090-1, prijs: € 39,-).

In dit boek wordt de auteur geïntroduceerd als 'amateur-historicus'. Een professioneel historicus zou echter mogen wensen dat hij een zo respectabel oeuvre op zijn naam had. Eerder heeft Kok onder meer geschreven over de twee gerechtshoven die hij achtereenvolgens gepresideerd heeft: die te 's-Hertogenbosch en Den Haag. Het onderwerp van dit boek is in feite Rotterdam als woon- en werkmilieu van juristen. Het is in zekere zin merkwaardig dat in de geschiedenis van deze stad zoveel belangrijke vertegenwoordigers van die beroepsgroep voorkomen, omdat de stad vóór de 20ste eeuw geen universiteit bezat en nog steeds geen bovenregionaal bestuurscentrum is.

De eerste belangrijke ‘Rotterdamse’ jurist was de te Amersfoort geboren Johan van Oldenbarneveld, die tussen 1576 en 1586 de Maasstad diende als pensionaris. In die functie waren zijn opvolgers onder meer Hugo de Groot (1613-1618) en Gijsbert Karel van Hogendorp (1787-1795, als tweede, daarna eerste pensionaris).

Wie de geschiedenis van Rotterdam kent, zal zich niet verwonderen dat vele juristen daar sleutelfuncties bekleedden in de economische sector. Ik noem hier twee hunner: mr. Marten Mees (1828-1917) en mr.dr. K.P. van der Mandele (1880-1975). Tussen de levens van deze bijna tijdgenoten bestaat een merkwaardige overeenkomst: beiden werden tijdens hun opgang naar de top van het Rotterdamse leven getroffen door wat voor hen persoonlijk weinig minder dan een ramp betekende. Mees (niet te verwarren met zijn door Kok eveneens behandelde familielid mr. W.C. Mees) raakte betrokken bij ‘het Pincoffsdrama van 1879’. De financier van Poolse afkomst van die naam heeft door frauduleuze boekhouding de zakenwereld voor miljoenen opgelicht. Deze affaire heeft Mees één derde van zijn vermogen gekost. Daarbij bleef zijn reputatie, evenals die van de firma R. Mees & -Zoonen, echter ongeschokt.

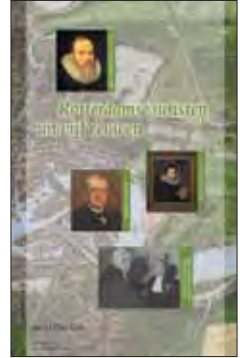
Tijdens de studententijd van Van der Mandele ging het kassierskantoor van zijn vader failliet. ‘Door spaarzin’ wist hij de gemaakte schulden af te lossen. Dit gelukte hem overigens pas geheel na 1940, toen ‘K.P.’ al de prominente posities bekleedde van voorzitter van de Rotterdamse Kamer van Koophandel en president-commissaris van de Rotterdamsche Bankvereniging. Als zodanig kon hij vele jaren lang gelden als de ongekroonde koning van Rotterdam. Kok releveert een interessant, wellicht enigszins apocrief verhaal, dat typerend is voor zijn optreden als zodanig. De financiering van de aanleg van het vliegveld Zestienhoven kreeg hij binnen 24 uur rond door de kosten om te slaan over diverse Rotterdamse bedrijven. Er was geen directeur of eigenaar die het waagde negatief te reageren op een desbetreffend telefoontje van Van der Mandele.

Voor wie zich ooit zou wagen aan een geschreven groepsportret van de Rotterdamse elite gedurende de laatste eeuwen is dit degelijk onderbouwde boek een onmisbare bouwsteen. Ik schrijf ‘bouwsteen’ omdat er natuurlijk ook prominente Rotterdammers geweest zijn die geen rechten gestudeerd hebben (het heeft zin om hier de namen Van Beuningen en Hannema te noemen). Die vallen uiteraard buiten de sfeer van dit boek. Er is dus

geen enkele reden om dit de auteur te verwijten. Evenmin wil ik hem hard vallen over een mededeling over de officier en maecenas dr. W.A. Engelbrecht (174). Men verkrijgt de Militaire Willemsoorde vanzelfsprekend niet uitsluitend wegens ‘een verwonding’.

Wat de sfeer van het boek betreft, wil ik nog opmerken dat er twee personen uitvoerig in behandeld worden die geen Rotterdamse juristen zijn: Bordewijks geesteskinderen A. Dreverhaven en J.W. Katadreuffe. Kok onderbouwt de veronderstelling dat de roman *Karakter* waarin zij beiden voorkomen deels gesitueerd moet worden op het Rotterdamse advocatenkantoor van mr. J.G. Schürmann. Het is haast node loos te signaleren dat men in het desbetreffende hoofdstuk penetrante opmerkingen tegenkomt over het ambt van deurwaarder-‘oude stijl’ en de advocatenpraktijk.

Philip Bosscher

Een jaar aan het hof. Het dagboek van Eliza Pieter Matthes 1842-1843. Een ooggetuige aan het hof van koning Willem II. Vertaald en ingeleid door Peter Verloop (Zwolle: Uitgeverij Waanders, 2009, geïll., 143 blz., harde koft, ISBN 978-0400-8652-6, prijs: € 17,95).

In het jaar dat de nieuwe Hermitage aan de Amstel opende met de tentoonstelling ‘Aan het Russische hof’ verscheen dit egodocument dat toevalligerwijs ook een hof beschrijft waarin het Russische element (koningin Anna Paulowna) een grote rol speelt. Anders dan in de Hermitage, waar paleis en protocol de hoofdrol vervullen in het verhaal van de tentoonstelling, die trouwens enige generaties Russische vorsten omvat, beschrijft dit dagboek een jaar lang de gang van zaken aan het Nederlandse hof, gezien door de ogen van een ordonnans-officier die door zijn bezigheden in direct contact stond met de leden van het Koninklijk Huis.

De uitgave valt in drie delen uiteen. Peter Verloop, een verre verwant van Eliza Matthes, vertaalde het dagboek dat in het Frans geschreven was (de hoftaal) en schreef de inleiding waarin hij het dag-

boek in zijn historische context plaatst. Dan volgt het dagboek, waarna in het derde deel Flip Maarschalkerweerd, directeur van het Koninklijk Huisarchief, de lezer nader introduceert in het hofleven op basis van de gegevens van het dagboek en het dagboek op zijn merite beoordeelt.

Het dagboek is dan ook in die zin bijzonder omdat, net als in de huidige tijd, de werknemers aan het hof gebonden waren aan discretie en dus zich niet uitlieten over wat zij tijdens hun werkzaamheden aan het hof meemaakten. De dagboekschrijver is zich er dan ook van bewust dat wat hij opschrijft in wezen die grens van discretie overschrijdt, maar stelt zich gerust met de mededeling dat dit dagboek alleen voor hemzelf bedoeld was en niet voor enige uitgave dan ook, wat in de 19de eeuw toch wel gebruikelijk was met egodocumenten. Verloop stelt dat na zo'n lange tijd het belang van het dagboek dat van de discretie overschrijdt.

overschrijdt.

Het dagboek volgt de dagen vanaf het moment van aanstelling aan het hof tot het moment van decharge, een jaar later. De schrijver, eerste luitenant der cavalerie, is de oudste van de zes nieuwe ordonnans-officieren, die aan het hof aangesteld

werden om ondersteunende en uitvoerende werkzaamheden te verrichten zoals uitnodigingen rondbrengen voor audiënties, ontvangsten, diners en bals, allemaal dienend om de koninklijke netwerken te onderhouden. Daarnaast waren zij aanwezig bij meer en minder officiële diners en banketten, grote en kleinere bals of avondfeesten, ontvangsten, het begeleiden van de koning c.q. de koningin zowel van en naar de diverse paleizen maar ook naar de kerk of schouwburg, bij het inspecteren van het Garnizoen in Den Haag of afnemen van parades en veelvuldig bij de avondtheesessies van de koningin.

De schrijver heeft een open oog voor wat er speelt aan het hof, becommentarieert het gebeuren met een 'liberaal' sentiment, is kritisch maar bezondigt zich toch ook aan het soms te makkelijk overnemen van hofroddels. Een enkele keer zit hij er bij de beoordeling van personen of zaken faliekant naast, wat voor de welgeïnformeerde lezer een vermakelijk moment kan opleveren. Aardig zijn de beschrijvingen van interieurs van onder meer het paleis aan de Kneuterdijk met de tuinen tot aan de Mauritskade en de beschrijving van woonlocaties van familie in de directe omgeving van de Kneuterdijk.

terdijk met de tuinen tot aan de Mauritskade en de beschrijving van woonlocaties van familie in de directe omgeving van de Kneuterdijk.

Al met al krijgt de lezer een goed beeld van wat zich afspeelde aan het hof in het jaar 1842-1843, zowel officieel als redelijk intiem. Wat in het dagboek opvalt is dat het 'koninklijk netwerken' een enorm deel van de 'werktijd' van de koning opslokte. Immers dat netwerken gebeurde met audiënties, ontvangsten, lunches, bals, soirees, gala-avonden etc. De dagboekschrijver vindt het zelf af en toe ook te veel, net als de koning. Vergeleken met wat bekend is van het hofleven van koning Willem I is dit hof veel 'mondainer' wat wellicht toe te schrijven valt aan de invloed van de koningin die immers, als lid van de tsarenfamilie grootgebracht, gewend was een grote staat te voeren zoals uit de tentoonstelling van de Hermitage aan de Amstel valt te leiden. Anderzijds had het koninklijk paar vóór 1830 lange tijd aan het hof in Brussel doorgebracht, een hof dat veel bruisender was dan het Haagse.

Of het dagboek inzicht geeft in de karakters van de leden van de koninklijke familie valt te betwijfelen. Wel wordt Anna Paulowna door de dagboekschrijver bekritiseerd omdat ze tijdens de theesessies het niet kan nalaten negatieve kritiek op personen te uiten. Maar verder was de koninklijke werkgever vrijwel onaantastbaar, ook in zijn relatie naar parlement en politiek. (Hoewel Matthes bij bepaalde uitspraken van de koning over het parlement toch wel bedenkingen heeft.) De leden van de hofhouding die de revue passeren worden meer als 'tafelheer/dame of als danspartner' neergezet. Het is wel duidelijk dat Eliza Pieter Matthes deze plaatsing als een grote eer beschouwde en van dit jaar aan het hof met volle teugen heeft genoten.

Het boek bevat een notenapparaat dat uit twee delen bestaat, en een index op naam, echter geen literatuuropgave. Van het notenapparaat is het eerste deel gericht op het toelichten van de dagboektekst en daarin genoemde personen; het tweede deel van de schrijver Maarschalkerweerd bevat ook aanvullende literatuur. De goedgekozen illustraties ondersteunen de tekst en laten nog eens duidelijk zien in welk interieur het hofleven zich afspeelde. Het boek is met zorg samengesteld en uitgegeven. Jammer dat de kwaliteit van het papier daar toch wat afbreuk aan doet. Zoals Maarschalkerweerd aangeeft is dit dagboek voor de periode 1840 vrij uniek en een aardige aanvulling op de geschiedenis van het Koninklijk Huis in de 19de eeuw.

Thea Roodhuyzen-van Breda Vriesman

S. Groenveld, *Het Twaalfjarig Bestand 1609-1621. De jongelingsjaren van de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Hilversum/Den Haag: Verloren/Haags Historisch Museum, 2009, 152 blz., ISBN 978-90-725500-57, NUR 685,697, prijs: € 19,-).

S. Groenveld (e.a.), *Unie-Bestand-Vrede. Drie fundamentele wetten de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Hilversum/Den Haag: Verloren / Nationaal Archief, 2009, 208 blz., geïll., ISBN 978-90-8704-127-4, NUR 685,687, prijs: € 19,-).

Ter gelegenheid van het vierhonderdste jubileum van het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) zijn er vorig jaar twee boeken van de Leidse emeritus professor Simon Groenveld verschenen. Naar aanleiding van de aan dit thema gewijde tentoonstelling die van september 2009 tot januari 2010 in het Haags Historisch Museum te zien was en waarbij Groenveld nauw betrokken was, levert de voormalige bijzonder hoogleraar 'Geschiedenis en cultuur van de Republiek der Verenigde Nederlanden' in *Het Twaalfjarig Bestand* een schets van de ontwikkelingen in deze periode. In dit boek zijn afbeeldingen van de toen in Den Haag tentoongestelde objecten in goede kwaliteit opgenomen. Bij *Unie-Bestand-Vrede* gaat het om een helder en zeer uitvoerig commentarierende en ingeleide editie van drie teksten die richtingwijzend waren voor de ontwikkeling van de Republiek: de Unie van Utrecht, het Twaalfjarig Bestand en de Vrede van Munster.

In zijn monografie over het Bestand schetst Groenveld de ontwikkelingen die tot het verdrag leidden en die de politieke situatie tussen 1609 en 1621 bepaalden. Daarbij wordt uitgebreid stilgestaan bij de betekenis die de totstandkoming van het verdrag voor de Nederlanden en Europa had. Vooral het laatste is een sterkte van dit boek: het Bestand wordt expliciet in een bredere Europese context geplaatst en Groenveld laat zien hoe binnenlandse en internationale politiek nauw met elkaar vervlochten waren. Zo wordt bijvoorbeeld niet alleen aandacht geschonken aan de rol van de internationale diplomatie, maar ook zaken als de Kleefs-Gulikse kwestie, het uitbreken van de Dertigjarige Oorlog of de militaire situatie op de Middellandse Zee worden met betrekking tot de Nederlandse politiek verduidelijkend besproken. Groenveld oriënteert zich in zijn weergave van de ontwikkelingen in deze periode aan de in de jaren tachtig door Heinz Schilling en Wolfgang Reinhard ontwikkelde *Konfessionalisierungstheorie*. Volgens

Reinhard en Schilling reageerden de vroegmoderne Europese maatschappijen op het uiteenvallen van het middeleeuwse *corpus christianum* door de bestaande verstrengeling van religie en politiek weliswaar te handhaven, maar dan wel onder verschillende confessionele noemers. Deze 'confessionalisering' had, aldus de twee Duitse historici, als 'Fundamentalvorgang der Epoche' (Schilling) een beslissende uitwerking op vroegmoderne staatsvormingsprocessen, omdat territoriale heersers en staten de verschillende religieuze confessies ter consolidatie van hun machtsaanspraken gebruikten. De moeilijkheden die deze benadering voor de Nederlandse situatie met zich meebrengt en waar bijvoorbeeld Olaf Mörke en anderen al in de jaren negentig op gewezen hebben, worden hier omwille van de brede toegankelijkheid van het boek niet verder uitgediept of naar de voetnoten verwezen. De vraag, in hoeverre de in de Noordelijke Nederlanden plaatsvindende religieuze en sociale veranderingen allemaal onder de noemer 'confessionalisering' te vatten zijn of niet beter als een teken van een soort vroegmoderne 'verzuiling' geduid kunnen worden (zie bijvoorbeeld ook Groenvelds boek *Huisgenoten des geloofs* uit 1995) wordt even aan de orde gesteld, zonder dat het beoogde bredere publiek hiermee verder lastig gevallen wordt. In zijn streven, complexe materie voor een ook uit geïnteresseerde leken bestaand lezerschap aansprekend en toegankelijk te presenteren, is dit boek dan ook zeker zeer geslaagd.

De inbedding van de Nederlandse politiek in een breder internationaal perspectief neemt niet weg dat de focus van Groenvelds boek uiteraard de nationale geschiedenis blijft: wat centraal staat is de vraag, wat de Bestandsjaren, en wat eraan voorafging, voor de ontwikkeling van de Noordelijke Nederlanden betekenden. Zoals de ondertitel *De jongelingsjaren van de Republiek der Verenigde Nederlanden* al doet vermoeden, laat Groenveld zich in zijn betoog leiden door een vertelwijze die sterk op de organicistische metaforiek van geboorte, jeugd en volwassenheid leunt: de Bestandsjaren zijn een fase, waarin de Republiek, aldus de auteur, zich langzaam van een 'puber naar een jong volwassene' ontwikkelt: 'In feite was, wanneer wij de ontwikkeling van het Noordelijke statencom-

plex verder vergelijken met de gang van een mensenleven, in 1609 voor de Republiek de puberteit bereikt' (132, 130). Daarbij wordt echter niet voorbijgegaan aan de observatie dat de weg van 1568 naar 1648 geen vooropgezet plan of zelfs een onomkeerbaar proces was en dat de uiteindelijke resultaten van de Opstand geenszins te voorzien waren geweest. De contingentie van de politieke ontwikkelingen en hun afhankelijkheid van een moeilijk te overzien aantal factoren, die hier stuk voor stuk uitgeplozen worden, wordt doorgaans benadrukt.

Dit bewustzijn van contingentie staat ook in *Unie-Bestand-Vrede* centraal. Daar behandelt Groenveld de drie genoemde documenten als 'fundamentele wetten', waarbij hij inleidend het verschil tussen het karakter van in de 18de eeuw opkomende nationale grondwetten en de voor de Republiek geldende en onsystematisch tot stand gekomen corpus van juridische teksten verheldert. Is het karakter van een document als de Unie van Utrecht wel die van een bindende wet of ligt de betekenis ervan niet veel eerder in het 'historisch feit' dat het een samenwerking tussen de verschillende provinciën bezegelde, zoals Van Deursen eerder opmerkte? Groenveld laat zien dat de drie teksten weliswaar allemaal verdragen waren die vooral uit de min of meer toevallige constellaties van hun tijd ontstaan waren, maar wel een gezaghebbend karakter kregen, zij het ook dat de interpretatie ervan nog weleens tot moeilijkheden zou leiden.

De selectie van de drie gekozen wetten wordt verantwoord op grond van verschillende afwegingen: ten eerste de expliciete complementariteit van de drie gekozen stukken en ten tweede omdat andere belangrijke documenten, zoals de Pacificatie van Gent en het Plakkaat van Verlatinge, zich in menig opzicht ervan onderscheiden. De Pacificatie richt zich nog op een territorium dat de latere Republiek overstijgt, terwijl het Plakkaat geen directe bestuurlijke regelgeving bevat. Bovendien zijn deze twee teksten al beiden in moderne edities verschenen, al is die van de Pacificatie van Gent nauwelijks meer verkrijgbaar. Aan de uitgave en die inleiding van de teksten ligt gedegen en nauwkeurig onderzoek naar het ontstaan van de verdragen ten grondslag. Met grote acribie en met behulp van

een breed bronnencorpus reconstrueert Groenveld, die hierbij door H.L.Ph. Leeuwenberg ondersteund werd, de totstandkoming van de Unie van Utrecht. Daarbij wordt zeer gedetailleerd de vraag naar de relatie tussen de verschillende katernen van de Gentse en Haagse manuscripten van het document nagegaan. De inleiding op de Bestandstekst van 1609 is vrijwel identiek aan hoofdstuk 2 uit de bovengenoemde monografie over dit onderwerp. In de inleiding op de tekst van de Vrede van Munster wordt stilgestaan bij de jarenlange periode van onderhandelingen, waarbij de achtergrond van de vredesluiting met behulp van een eveneens omvangrijk bronnenmateriaal belicht wordt.

De twee boeken die qua opzet nogal van elkaar verschillen en allebei in een andere leemte willen voorzien zijn daarin beide geslaagd. In *Het Twaalfjarig Bestand* wordt de complexe politieke en maatschappelijke situatie ten tijde van het akkoord helder en aansprekend gepresenteerd. Als groot kenner van de Nederlandse Republiek weet Groenveld uit jaren gedegen onderzoek ontstane kennis toegankelijk en voor een breder publiek geschikt weer te geven. *Unie-Bestand-Vrede* bevat een zeer bruikbare uitgave van de drie teksten die met behulp van waardevolle gegevens uit relevante archiefdocumenten verhelderd worden. Daarbij komen niet alleen interessante details over het tot stand komen van de teksten naar boven, maar worden de documenten vooral ook in hun betekenis voor de juridische en politieke inrichting van de Nederlandse Republiek belicht.

Johannes Müller

Historisch Tijdschrift Holland zoekt een beeldredacteur (m/v)

De jonge en enthousiaste redactie van *Holland* zoekt een **energieke teamgenoot** om in de functie van beeldredacteur de redactie te versterken.

Historisch Tijdschrift Holland is een breed historisch tijdschrift dat vanuit haar regionale insteek streeft naar hoogwaardige, vernieuwende, toegankelijke en aansprekende bijdragen aan het academisch debat. *Holland* hecht daarbij grote waarde aan een aantrekkelijke uitstraling. Beeldmateriaal speelt daarin een belangrijke rol en daarom is de redactie op zoek naar een beeldredacteur.

De beeldredacteur **coördineert de beeldredactie**: hij / zij stimuleert en adviseert auteurs bij het inbrengen van beeldmateriaal, overlegt daarover en zoekt waar nodig zelf beeldmateriaal bij artikelen (bij betreffende instellingen en digitale beeldbanken).

De beeldredacteur **heeft ervaring met en kennis van het selecteren en verkrijgen van beeldmateriaal**, of is bereid dit te leren.

Redactielidmaatschap van *Holland* is een onbezoldigde functie, maar biedt naast een uitdagende redactionele ervaring tevens het gezelschap van een jong en enthousiast redactieteam. Onkosten worden vergoed.

Specialisten, promovendi, maar ook (onderzoeksmaster)studenten worden uitgenodigd om te solliciteren.

Interesse of vragen? Mail naar de voorzitter van de redactie: Paul van de Laar, p.vandelaar@hmr.rotterdam.nl

Historische Vereniging Holland

Historische Vereniging Holland houdt zich sinds 1947 bezig met het bevorderen van de belangstelling voor en de kennis van de geschiedenis van Holland onder een breed publiek. De Vereniging stimuleert studies en kwalitatief hoogwaardig onderzoek over Hollandse historische onderwerpen en thema's van bovenlokaal belang. De uitkomsten daarvan worden gepubliceerd in het *Historisch Tijdschrift Holland*. Daarnaast organiseert de Vereniging excursies, projecten en andere activiteiten rond Hollandse thema's. Beroeps- en vrijetijdshistorici zetten zich belangeloos in voor het tijdschrift en andere verenigingsactiviteiten.

Historisch Tijdschrift Holland neemt al veertig jaar een belangrijke plaats in bij de realisering van de doelstelling van de Vereniging. De resultaten van historisch onderzoek worden hierin op toegankelijke wijze gepubliceerd. Er wordt gestreefd naar een evenwichtige keuze van thema's, regio's en perioden. Jaarlijks verschijnen er drie reguliere nummers van 64 bladzijden en één dubbeldik themanummer. *Historisch Tijdschrift Holland* heeft een eigen scriptieprijs. Deze wordt jaarlijks uitgereikt aan de student met de beste scriptie over een Hollands thema.

Hollandse Studiën is een boekenreeks gewijd aan specifieke onderwerpen uit de geschiedenis van Holland. Deze werd door Uitgeverij Verloren te Hilversum uitgegeven, onder auspiciën van de Historische Vereniging Holland. Voor leden van de Vereniging geldt een speciale ledenprijs, die ongeveer zestig procent van de winkelprijs bedraagt. Een overzicht van de verschenen titels is te vinden op www.verenigingholland.nl.

Excursies rond een thema uit de Hollandse geschiedenis worden drie keer per jaar georganiseerd. Meer informatie hierover is te vinden in het Verenigingsnieuws (dat wordt meegestuurd met het *Historisch Tijdschrift Holland*) en op www.verenigingholland.nl.

De Hollanddag wordt elk najaar georganiseerd in samenwerking met de lokale historische verenigingen en het Erfgoedhuis Zuid-Holland.

Speciale aanbieding

Word nu lid van Holland of geef iemand het lidmaatschap cadeau en ontvang een boek uit de reeks *Hollandse Studiën*!

Dan krijgt u niet alleen vier per jaar het *Historisch Tijdschrift Holland*, maar mag u ook een keuze maken uit één van de vijf onderstaande boeken uit de reeks *HOLLANDSE STUDIËN*:

1. ***De staat van dienst***
De gewestelijke ambtenaren van Holland en Zeeland in de Bourgondische periode (1425-1482) – Mario Damen
2. ***Graven op zoek naar geld***
De inkomsten van de graven van Holland en Zeeland, 1389-1433 – J.A.M.Y. Bos-Rops
3. ***Boeken in de Hofstad***
Haagse boekcultuur in de Gouden Eeuw – M. Koblusek
4. ***Arm Leiden***
Levensstandaard, bedeling en bedeeden, 1750-1854 – Peter Pot
5. ***Roomsen, rechtzinnigen en nieuwlichters***
Verzuiling in een Hollandse plattelandsgemeente, Naaldwijk 1850-1930 – Frans Groot

Het lidmaatschap loopt per kalenderjaar. Als u in de loop van een jaar lid wordt, krijgt u alle dat jaar reeds verschenen nummers van het tijdschrift toegestuurd. De contributie bedraagt voor 2010 € 35,- (buiten de Benelux € 40,-). U kunt lid worden door uw gegevens en de titel van het boek dat u graag wilt ontvangen, op te sturen via e-mail naar hollandleden@verloren.nl, of per post naar de Historische Vereniging Holland, t.a.v. de ledenadministratie, Postbus 2260, 1200 GC Hilversum.

Over de auteurs

Maarten Gubbels (1983) studeerde geschiedenis in Utrecht en is als promovendus verbonden aan de Radboud Universiteit Nijmegen, waar hij onderzoek doet naar het patronaatsrecht (*ius patronatus*) in Gelderland, ca. 1543-1648, met de nadruk op de rechtszaken hierover gevoerd aan het Hof van Gelre en de gewestelijke wetgeving op dit gebied. Contact: m.gubbels@jur.ru.nl.

Danielle van den Heuvel (1977) is werkzaam als Otilie Hancock Research Fellow aan Girton College, University of Cambridge (UK). Ze heeft eerder gepubliceerd over de positie van vrouwen in de Republiek en doet momenteel onderzoek naar legale en illegale kleinhandel in vroegmodern Noordwest Europa. Contact: dwagv2@cam.ac.uk.

Elise van Nederveen Meerkerk (1975) werkt als postdoc-onderzoeker op het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) in Amsterdam in een project over filantropie in vroegmoderne Noord-Nederlandse steden. Zij publiceerde onder meer op het gebied van vrouwenarbeid, kinderarbeid, stadsgeschiedenis en bedrijfsgeschiedenis. Contact: enm@iisg.nl.

Wout Troost (1946) promoveerde in 1983 op de Ierse politiek van stadhouder-Koning Willem III. Naast een docentschap in het voortgezet onderwijs schreef hij een biografie over de stadhouder-koning Willem III (2001). Een boek over Sir William Temple en Willem III nadert zijn voltooiing. Contact: wouttroost@hotmail.com.

Adri P. van Vliet (1956) studeerde geschiedenis in Den Haag en Leiden. In 1994 promoveerde hij aan de Universiteit Leiden op het proefschrift *Vissers en kapers. De zeevisserij vanuit het Maasmondgebied en de Duinkerker kapers (ca. 1580-1648)*. Verder publiceerde hij boeken en artikelen over archivalische, maritieme en lokaal-historische onderwerpen. Momenteel werkt hij als hoofd Publieksinformatie en Collecties en tevens als plaatsvervangend directeur bij het Nederlands Instituut voor Militaire Historie in Den Haag. Contact: ap.v.vliet@mindef.nl.

Tessa Vos (1980) is beeldend kunstenaar. Zij studeerde in 2007 af aan de Artez AKI, academie voor beeldende kunst en vormgeving in Enschede, met als afstudeerrichting beeldhouwen. Bij Rijksmuseum Twenthe is zij werkzaam als gids en rondleider.

Arjan Nobel is een redacteur van *Holland*.

Holland, Historisch Tijdschrift

Holland, Historisch Tijdschrift is een driemaandelijks uitgave van de Historische Vereniging Holland. De uitgaven komen tot stand mede dankzij financiële steun van het Erfgoedhuis Zuid-Holland. Holland, Historisch Tijdschrift wordt kosteloos aan de leden toegezonden. Voor de *Hollandse Studiën* gelden speciale ledenprijzen/ledenkortingen.

Redactie

M. Anema (eindredactie), S. Bijker, C. van Bochove, F. Deen, C. Gaemers, M. Kamphuis, P. van de Laar (chef redactie), H. Laloli, A. Nobel, G. Rommelse, M. v. Rossum, I. van Tuinen, J. Zuiderduijn, K. Zweerink.

Kopij voor Holland, Historisch Tijdschrift moet conform de richtlijnen van de redactie voor stijl, notenapparaat en dergelijke in tweevoud worden ingediend bij de redactiesecretaris van Holland, dhr. J. Zuiderduijn, Theda Mansholtstraat 28, 2331 JG Leiden, hollandhistorischtijdschrift@hotmail.com. De richtlijnen van de redactie zijn verkrijgbaar bij de redactiesecretaris, of kunnen worden geraadpleegd op de website: www.verenigingholland.nl.

Publicaties ter bespreking of aankondiging in Holland gaarne zenden aan de boekenredacteur: M. Kamphuis, Universiteit Leiden – Instituut Geschiedenis, Doelensteeg 16, 2311 VL Leiden.

Historische Vereniging Holland

De Historische Vereniging Holland stelt zich ten doel de beoefening van de geschiedenis van Noord- en Zuid-Holland en de kennis van en belangstelling voor de geschiedenis van Holland onder een breed publiek te bevorderen.

Secretariaat en ledenadministratie: Historische Vereniging Holland, Postbus 2260, 1200 CG Hilversum, e-mail: hollandleden@verloren.nl, telefoon: 035-6859856 (Uitgeverij Verloren).

Contributie: € 35,- per kalenderjaar, na ontvangst van een contributienota te storten op bankrekening 59.03.46.075 (ABN-AMRO Bank) t.n.v. Historische Vereniging Holland Ledenadministratie te Hilversum.

Nieuwe leden krijgen kosteloos de in dat jaar reeds verschenen nummers van het tijdschrift *Holland* toegezonden.

Losse nummers: bestellen bij Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum, tel. 035-6859856, bestel@verloren.nl. Themanummers (€ 15,-) zijn te vinden op www.verloren.nl.

Hollandse Studiën: delen in de serie *Hollandse Studiën* en het *Apparaat voor de geschiedenis van Holland* kunnen op dezelfde wijze worden besteld als losse nummers van *Holland*.

De redactie van *Holland* heeft er naar gestreefd de rechten van de illustraties volgens wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de eindredacteur, M. Anema, wenden: Argonautenstraat 62¹, 1076 KS Amsterdam, e-mail: mariekeanema@gmail.com.

Omslag:

Een portret van een bevallige jonge vrouw die naast een tafel thee of koffie zit te drinken. Het is Machteld Muilman (1718-1773), de echtgenote van de schatrijke koopman Jan Pranger, geschilderd door Frans van der Mijn in 1745. De porseleinen kop en schotel waaruit ze drinkt, lieten zien dat zij een modieuze vrouw was. Lees meer over koffie en theeconsumptie in Holland in het artikel 'Huishoudens, werk en consumptieveranderingen in vroegmodern Holland' in dit nummer. Afbeelding: Rijksmuseum Amsterdam.

ISSN 0166-2511

© 2010 Historische Vereniging Holland. Niets uit deze uitgave mag, op welke wijze dan ook, worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

HOLLAND

